

KUCHUNGUZA SANAA NA DHIMA ZA METHALI ZA WAHAYA

FARIDA HASSAN KYABALISHANGA

**TASINIFU ILIYOWASILISHWA KWA AJILI YA KUTIMIZA SEHEMU YA
MASHARTI YA KUTUNUKIWA SHAHADA YA UZAMILI YA KISWAHILI
YA CHUO KIKUU HURIA CHA TANZANIA**

2018

UTHIBITISHI

Aliyetia saina hapa chini anathibitisha kuwa ameisoma tasnifu hii iitwayo:
“*Kuchunguza Sanaa na Dhima za Methali za Wahaya*” na ameridhika kwamba
tasnifu hii imefikia kiwango kinachotakiwa na inafaa kuhudhurishwa kwa ajili ya
utahini wa Shahada ya Uzamili yaani (M.A) Kiswahili ya Chuo Kikuu Huria cha
Tanzania, Dar es salaam.

.....
Prof. Tigiti. S. Y. M. Sengo

(Msimamizi)

.....
Tarehe

HAKIMILIKI

Sehemu yoyote ya tasnifu hii hairuhusiwi kukaririwa, kuhifadhiwa kwa njia yoyote ile au kuwasilishwa kwa mbinu yoyote ile ya kieletroniki, kunakilisha bila kupata idhini ya muandishi wa tasnifu hii au Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa niaba yake.

TAMKO

Mimi Farida Hassan Kyabalishanga nathibitisha kwamba tasnifu hii itwayo ‘‘Kuchunguza Sanaa na Dhima za Methali za Wahaya’’ ni kazi ya juhudi zangu mimi mwenyewe na kwamba haijawahi kuhudhurishwa popote pale kwa lengo la kufuzu shahada kama hii.

.....
Saini

.....
Tarehe

TABARUKU

Mimi Farida Hassan Kyabalishanga, naitabaruku kazi hii kwa Mume wangu Kipenzi, Faraj A. Tamim, kwa upendo na moyo wa dhati kwangu Juhudi zako zimekuwa muongozo wangu katika kufikia hatua hii. Ahsante sana Mume wangu Kipenzi nitakukumbuka katika maisha yangu.

Kazi hii haitokamilika bila kukupa shukrani na pongezi za dhati Mume wangu Kipenzi, Faraj Abdallah Tamimi, Mwenyezi Mungu akuepushe shari akujalie kheri na akulipe hapa duniani na Akhera.

Pia kazi hii naiweka wakfu kwa mwanangu kipenzi, Faridi Juma Nyaigesha ili aje kuiendeleza pale nilikoishia.

Kazi hii naitoa zawadi kwa mwanangu wa pekee Faridi Juma Nyaigesha ili asiwe mbali na mila na desturi, aziheshimu na azilinde pamoja na Wahaya wote wanaopenda na kuthamini utamaduni wao.

SHUKURANI

Kwanza namshukuru Mwenyezi Mungu kwa kunipa uwezo, ufahamu na afya njema kutafuta elimu na kunijalia kufika hapa nilipofika kuweza kukamilisha utafiti huu. Alhamdulilah.

Napenda kumshukuru mwalimu wangu na msimamizi wa Utafiti huu Prof. Tigiti Yusuf Sengo, nimejifunza mengi kutoka kwake kutokana na moyo wake wa kupenda kuelimisha.

Napenda pia kumshukuru Prof Emmanuel Mbogo hasa kwa uwezo wake wa kumuelekeza mwanafunzi hadi kumfanya aelewe. Vilevile namshukuru Dkt Mohamed Omary hususani kwa maelekezo ya kunifanya nisome vitabu na kazi nyingi tangulizi (mapitio). Vilevile sina budi kuwataja wafuatao kwa mchango wao mkubwa wa kunipa moyo na maelekezo ya kitaaluma yaliyonifungua macho na kunipa mwanga mkubwa wa kielimu. Hao ni Dkt Zelda Sam Elisifa, Dkt Hilda Pembe na Dkt Reguli Mushi wa Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

Namshukuru Prof Mugyabuso M. Mulokozi wa Chuo Kikuu cha Dar Es Salaam, ambae hakuchoka kunielekeza kitaaluma kila mara nilipoenda kumuomba ushauri.

Namshukuu Tryphon D Rutazamba kwa msaada wake mkubwa wa kunipatia vitabu muhimu katika utafiti huu. Namshukuru pia Primus Isidor Karugendo kwa kunipatia vitabu na kukubali kufanya mahojiano ya kikundi juu ya methali za Kihaya. Pia namshukuru mwl Severe Theonestina Mesiak kwa ushauri na mahojiano ya mara kwa mara kuhusu methali za Kihaya.

Nawashukuru mama Grace Rugemalira, Jaida Masoud, mtunzi wa nyimbo na msanii wa ngoma za kihaya David Buberwa (maarufu, Emoro), Joseph Mwombeki na Christina Fredrick Kasigala kwa kushiriki kwa pamoja katika mahojiano ya kikundi juu ya methali za Kihaya.

Natoa shukrani zangu za dhati kwa mwalimu Valentine Ishengoma Buberwa, wa shule ya msingi Kanyigo, pamoja na kufanya mahojiano na mimi, tumekuwa pamoja kwa ajili ya kutafuta data za kazi hii katika maeneo yote ya utafiti.

Shukrani maalumu zimuendee mume wangu kipenzi Alhaj Faraj Abdallah Tamim kwa kunisomesha kwa hali na mali, kunihimiza, kuniwezesha kipesa na kunisaidia mawazo katika utafiti huu. Na shukrani za pekee kwa mtoto wangu Faridi, mtoto wa pekee; kwa dhati nawashukururu kwa uvumilivu wao ulioniwezesha kupata muda wa kutosha katika masomo kwa kipindi chote hicho bila kupata malezi ya karibu kwa muda huo. Mungu awajalie heri.

Kwa hakika ni vigumu kuwataja wote kwa majina, hata hivyo nachukua fursa ya kuwashukuru wale wote waliofanya mahojiano na mimi kwa njia ya simu. Mwenyezi Mungu awajalie kila la heri. Ahsanteni sana.

IKSIRI

Mada ya utafiti huu ni Kuchunguza Sanaa na dhima za Methali za Wahaya. Ili kufanikisha mada hii mtafiti alikuwa na malengo mawili mahususi yafuatayo : kuchunguza sanaa inayopatikana katika methali za Wahaya na dhima inayopatikana katika methali za Wahaya. Malengo haya mawili yalifanyiwa kazi na matokeo ya utafiti yamepatikana kwa kutumia mbinu za majadiliano ya vikundi, usaili, lugha ya mazungumzo, utalii wa machapisho kutafuta data za upili na data za msingi ambazo zimekusanywa kutoka masikanini. Data zimechambuliwa kwa kutumia mkabala wa kimaielezo na nadharia ya Simiotiki na Sosholojia. Mtafiti alikusanya Methali 385. Zilizochambuliwa ni methali 179 ambazo zimepangwa katika makundi mawili. Makundi hayo ni Tamathali za semi pamoja na matumizi ya Taswira na Dhima. Katika tamathali za semi ni methali ishirini na nne (24), za lugha ya mafumbo, muundo katika methali, vina na mizani, takriri, tashibiha, tashihisi, sitiari, kejeli, tasifida, methali zinazokinzana na zinazorudia neno moja lakini mnyumbuliko tofauti. Matumizi ya Taswira ni methali ishirini na mbili (22) kama, taswira za wanyama, mazimwi, ndege, wadudu, makazi, silaha, viungo vya mwili pamoja na mazao/matunda. Na katika dhima ni methali mia moja thelathini na tatu (133), kama kuelimisha jamii methali, kukuza lugha, kukosoa jamii, mila na desturi, kupatanisha, malezi ya watoto, kuhimiza undugu, kuthamini chako, tahadhali/onyo, umoja na juhudi, faraja/ kutiana moyo na zinazowahusu wanaume na wanawake, kuburudisha. Ambazo hazijachambuliwa ni methali 206. Kwa kuzingatia umuhimu wa methali katika jamii ya Wahaya, mtafiti aliona naye aweke juhudi zake katika kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya.

YALIYOMO

UTHIBITISHI	ii
HAKIMILIKI.....	iii
TAMKO	iv
TABARUKU	v
SHUKURANI	vi
IKSIRI.....	viii
ORODHA YA MAJWEDWALI.....	xiv
KIELELEZO	xv
SURA YA KWANZA.....	1
1.0 UTANGULIZI NA USULI WA TATIZO LA UTAFITI	1
1.1 Utangulizi	1
1.2 Historia Fupi ya Wahaya	1
1.2.1 Kuoa na Kuchumbia kwa Wahaya	4
1.2.2 Sifa za Mshenga (Omusherezi)	4
1.3 Usuli wa Tatizo la Utafiti	9
1.4 Tatizo la Utafiti	12
1.5 Lengo Kuu la Utafiti	13
1.5.1 Malengo Mahususi	13
1.6 Maswali ya Utafiti	14
1.7 Umuhimu wa Utafiti.....	14
1.8 Mipaka ya Utafiti	15
1.9 Mpango wa Tasinifu.....	15

SEHEMU YA PILI	16
2.0 UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA	
KINADHARIA	16
2.1 Utangulizi	16
2.2 Methali	16
2.3 Dhima za Methali	32
2.4 Mbinu za Sanaa katika Methali	33
2.5 Mkabala wa Kinadharia	35
2.5.1 Nadharia ya Simiotiki.....	35
2.5.2 Nadharia ya Sosholojia.....	40
2.6 Hitimisho	42
SURA YA TATU	43
3.0 MBINU ZA UTAFITI.....	43
3.1 Utangulizi	43
3.2 Eneo la Utafiti	43
3.3 Usanifu wa Utafiti	44
3.4 Aina ya Data.....	44
3.5 Kundi Lengwa	45
3.6 Sampuli na Usampulishaji.....	46
3.7 Aina ya Data Zilizokusanywa	47
3.7.1 Data za Msingi	47
3.7.2 Data za Upili.....	47
3.8 Mbinu za Kukusanya Data	48
3.8.1 Usaili	48

3.8.2	Sababu za Kutumia Mbinu hii.....	50
3.8.3	Hojaji.....	50
3.8.4	Majadiliano ya Vikundi.....	51
3.8.5	Upitiaji wa Nyaraka	52
3.8.6	Mbinu za Uchambuzi wa Data	52
3.8.7	Hitimisho	53
	SURAYA NNE.....	54
4.0	UWASILISHAJI, UCHAMBUZI NA MJADALA WA DATA ZA	
	UTAFITI	54
4.1	Utangulizi	54
4.2	Uwasilishaji wa Data.....	54
4.3	Uchambuza wa Data.....	55
4.4	Tamathali za Semi	56
4.4.1	Matumizi ya Takriri	57
4.4.2	Mtumizi ya Tashibiha.....	60
4.4.3	Matumizi ya Tashihisi	61
4.4.4	Matumizi ya Sitiari.....	62
4.4.5	Matumizi ya Kejeli	62
4.4.6	Matumizi ya Tasifida	63
4.4.7	Matumizi ya Ukinzani	64
4.5	Muundo katika Methali za Wahaya	64
4.5.1	Matumizi ya Vina na Mizani.....	65
4.6	Lugha ya Mafumbo katika Methali za Wahaya	66
4.7	Mtumizi ya Taswira	67

4.7.1	Taswira za Wanyama	67
4.7.2	Taswira za Mazimwi	68
4.7.3	Taswira ya Ndege	69
4.7.4	Taswira ya Wadudu	70
4.7.5	Taswira ya Makazi (nyumba)	72
4.7.6	Taswira za Silaha	73
4.7.7	Taswira ya Viungo vya Mwili	73
4.7.8	Taswira za Matunda au Mazao	75
4.8	Dhima za Methali Katika Jamii ya Wahaya	76
4.8.1	Methali Zenye Dhima ya Kuelimisha Jamii	76
4.8.2	Methali Zenye Dhima ya Kukuza Lugha	78
4.8.3	Methali zenye Dhima ya Kukosoa Jamii	80
4.8.4	Methali zenye Dhima ya Kuhifadhi Mila na Desturi	82
4.8.5	Methali zenye Dhima ya Kupatanisha Jamii	84
4.8.6	Methali Zenye Dhima ya Malezi watoto	86
4.8.7	Methali zenye Dhima ya Kutiana Moyo	89
4.8.8	Methali zenye Dhima ya Kuhimiza Umoja za Juhudi	91
4.8.9	Methali Zenye Dhima ya Tahadhari / Kuonya	92
4.8.10	Methali Zenye Dhima ya Kumuhimiza Mtu Athamini Kitu Chake	93
4.8.11	Methali zenye Dhima ya Kuhimiza Undugu	95
4.8.12	Methali Zenye Dhima ya Kuonyesha Nafasi ya Mwanaume katika Familia	97
4.8.13	Methali Zenye Dhima ya Kuwatambulisha Wanawake ndani ya familia	99
4.8.14	Methali Zenye Dhima ya Kuburudisha jamii	101
4.6	Hitimisho	103

SURA YA TANO	105
5.0 MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO	105
5.1 Utangulizi	105
5.2 Muhtasari wa Tasnifu yote	105
5.3 Hitimisho	106
5.4 Mapendekezo	107
VIAMBATISHO	114
MAREJELEO	109

ORODHA YA MAJWEDWALI

Jedwali 3. 1: Kundi Lengwa Waliochaguliwa Kuhojiwa	45
Jedwali 4. 1: Methali za Kuelimisha.....	77
Jedwali 4. 2: Methali za Kukuza Lugha	79
Jedwali 4. 3: Methali za Kukosoa Jamii	81
Jedwali 4. 4: Methali za Kuhifadhi Mila na Desturi.....	83
Jedwali 4. 5: Methali za Kupatanisha Jamii	85
Jedwali 4. 6: Methali za Malezi kwa Watoto.....	87
Jedwali 4. 7: Methali za Kutiana Moyo	90
Jedwali 4. 8: Methali za Kuhimiza Umoja za Juhudi	91
Jedwali 4. 9: Methali za Tahadhari/Kuonya	92
Jedwali 4. 10: Methali za Kuhimiza Mtu Athamini Kitu Chake	94
Jedwali 4. 11: Methali za Kuhimiza Undugu	96
Jedwali 4.12: Methali za Kuwatambulisha Wanaume Wanavyochukuliwa katika Familia.....	98
Jedwali 4.13: Methali za Kuwatambulisha Wanawake ndani ya Familia	100
Jedwali 4.14: Methali za Kuburudisha Jamii.....	102

KIELELEZO

Kielelezo Na. 1. 1: Mfano wa Shamba la Kihaya	3
---	---

SURA YA KWANZA

1.0 UTANGULIZI NA USULI WA TATIZO LA UTAFITI

1.1 Utangulizi

Katika tasnifu hii tunawasilisha vipengele vinavyohusiana na utangulizi ambavyo ni historia fupi ya Wahaya, usuli wa tatizo la utafiti, tatizo la utafiti, malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti, mipaka ya utafiti na mpangilio wa tasnifu.

1.2 Historia Fupi ya Wahaya

Wahaya ni kabila la wananchi wa Tanzania wenyeji wa Mkoa wa Kagera. Mkoa wa Kagera ambao upo Magharibi mwa Tanzania una wilaya 8 ambazo ni: Bukoba mjini, Bukoba vijijini, Ngara, Kyerwa, Biharamulo, Karagwe, Muleba na Misenyi. Kanyigo ambayo ndo eneo lililochaguliwa kwa ajili ya utafi huu ni moja ya Kata 20/24 za wilaya ya Misenyi.

Kihaya au Luhaya ni lugha inayozungumzwa na wenyeji wa wilaya tisa za Mkoa wa Kagera, yaani Bukoba Mjini, Bukoba Vijijini, Muleba Kasikazini, Muleba Kusini, Misenye, Karagwe, Kyerwa, Ngara na Biharamulo. Hata hivyo wenyeji wa Karagwe na Kyerwa (Wanyambo) wanaopakana na Uganda na Rwanda, pamoja na Ngara (Wasubi) wanaopakana na Burundi wanayo misamiati tofauti kidogo na Kihaya na wanasikilizana kwa kiasi fulani na wenzao wanaopakana nao. Pia sehemu fulani za Misenye zinayopakana na Uganda zina misamiati inayoingiliana na Kiganda. Ukiondoa tofauti hizo ndogo ndogo sehemu kubwa ya mkoa wa Kagera huongea Kihaya. Lugha ya Kihaya ni moja ya lugha za makabila ya Watanzania ambayo ni

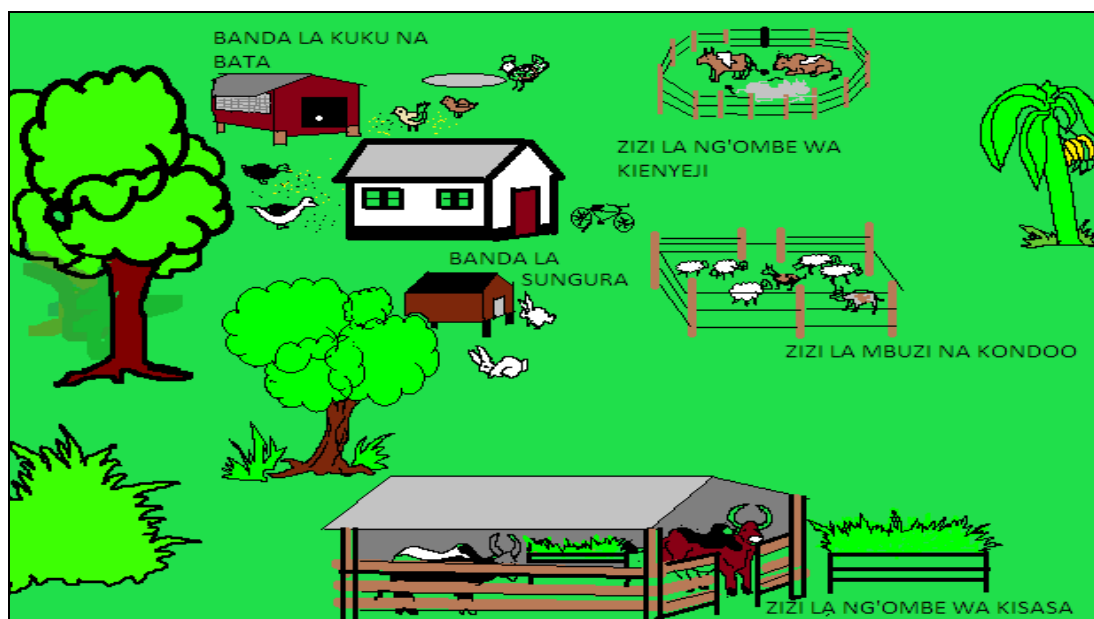
zaidi ya mia sita. Makabila hayo ya Watanzania yameenea kote. Sehemu kubwa ya watu hao wanatumia lugha ya Kiswahili.

Shughuli kuu za kiuchumi katika maisha ya Wahaya ni kilimo cha Kahawa (mibuni), ambalo ni zao lao kuu la biashara. Wahaya wanalima ndizi, maharage, karanga, njugu, viazi vitamu, viazi vikuu na magimbi. Mazao hayo hulimwa kwa ajili ya chakula na wakati mwingine wanapopata ziada ya mazao hayo huuza. Hulima mchicha, kabichi, kisamvu kwa ajili ya mboga. Vile vile hulima nyanya chungu, nyanya za kawaida, pilipili kwa ajili ya viungo. Wahaya wa Kanyigo pia ni wafugaji. Hufuga ng'ombe, mbuzi, kondoo, bata na kuku. Hufugwa kwa ajili ya kitoweo na biashara.

Wahaya wana mtindo wao wa kulima, kwanza katika shamba wanachanganya baadhi ya mazao muhimu, kwenye eneo moja la shamba, kunapandwa migomba, kahawa, maharage, kunde, mahindi, mihogo, mchicha, magimbi, viazi vikuu, wakati mwingine na viazi vitamu. Na mazao yote hustawi vizuri, kwa sababu, ardhi ina rutuba. Pamoja na kuchanganya mazao hayo kwenye eneo moja, kuna na baadhi ya mifugo nayo hutiwa humohumo, kama vile, ng'ombe, mbuzi, kondoo, kuku, bata na sungura. Mazao mengine kama karanga na njugu, huwa yana msimu wake maalumu. Msimu ukifika, huwa kuna sehemu maalumu ya kulima kwa wanakijij wote katika eneo hilo kwa pamoja. Wanagawana maeneo kwa kuweka alama, ili mtu mwingine akija ajue kuwa, kuna mtu ameshaliwahi hilo eneo. Mtu akikuta alama, anatafuta sehemu nyingine kwa kusonga mbele. Alama zinawekwa kwa kuchimbua kwenye kila kona ya eneo lako, Wakati mwingine, wanakijiji wanashirikiana kulimiana kwa

zamu, wanapanga waanze na nani na wamalize na nani ili mradi wote wamalize na wapande kwa wakati. Ushirikiano huo unawasaidia kuwainua wavivu kwa sababu nao wanajitahidi ili wawe sawa na wenzao. Wanahakikisha wanapeana mbegu za kupanda.

Methali wanazozitumia wakati wa kulima hasa katika ushirika, zinawasaidia kuwachangamsha na kuwapa hamasa na kijikuta wamelima eneo kubwa bila kutegemea. Kwa mfano, methali za Kihaya kama: *Ebitagila mayo tibyela* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, Visivyokuwa na pole havisitawi au *Emfuka etema omunafu'* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, Jembe humkata mvivu. Methali nyingine ya Kihaya, *Agenda wenka ahaba* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, Anaekwenda peke yake hupotea njia. Na methali nyingine ya Kihaya ni, *Omunafu ayeimba ebyosi* maana yake kwa lugha ya kiswahili ni kwamba, mvivu hakosi sababu. Hizi ni baadhi ya methali wanazotumia wakati wa kulima.

Kielelezo Na. 1. 1: Mfano wa Shamba la Kihaya

Chanzo: Utafiti (2017)

1.2.1 Kuoa na Kuchumbia kwa Wahaya

Mila na desturi za Wahaya ziko nyingi; miongoni mwazo, ni pale mtoto wa kiume, wazazi wanapomuona anafaa kuwa na jiko lake, yaani kuwa na mke. Baba na mama wanakaa na kuanza kuliongelea hilo suala bila ya kumshirikisha kijana wao wa kiume. Wanapokubaliana wazazi, anatoka mzazi wa kiume (baba) anawafuata marafiki zake na kuwambia hili jambo bila mtoto wao kujua. Marafiki wa baba nao wanaanza kupita kwenye nyumba zenye watoto wa kike na kuanza kuchunguza tabia za mtoto wa kike anayetakiwa. Akipatikana, wanampelekea taarifa baba wa mtoto wa kiume na kuanza mchakato wa kumtuma mshenga, aende kwa baba mwenye mtoto wa kike, kuposa ili waoe hapo. Baada ya kumuona mchumba, na kujiridhisha kuwa katika hiyo familia hakuna maradhi ya kuambukiza, uchawi, malaya, tabia ya uvivu na tabia ya wizi. Huchunguza kuhakikisha hakuna tabia zisizopendeza katika jamii ili wasije wakatengwa na watu kwao.

1.2.2 Sifa za Mshenga (Omusherezi)

Ni mtu muaminifu na anayesimamia masuala yote ya kuchumbia mpaka kufika hatua ya kupewa mke. Ni msemaji wa mkuu wa familia kila kitu ataulizwa yeye. Ni mtu asiyekuwa na hasira kwa sababu hupata usumbufu wa kwenda ukweni mara kwa mara na hasa wakati wa kuchumbia mwanamke husumbuliwa sana. Huambiwa nenda kisha rudi siku fulani tukupe jibu na wakati mwingine akirudi huambia bado jibu halijapatikana na kupagiwa siku nyingine. hujikuta anaenda hata mara sita bila mafanikio. Mshenga anaunganisha hizo nyumba mbili, kwa mwanamke na kwa mwanamume. Anaheshimika sana kwenye nyumba ambazo anaingia kuchumbia. Anatafutwa na baba wa kijana ambaye anataka kuoa.

Wahaya walikuwa hawaoi mbali. Walikuwa hawaendi kuoa kwenye kijiji jirani. Walikuwa na sababu zao wenyewe: Kwanza kama kijana angeenda kuoa kijiji cha mbali watu wa kijiji hicho cha mbali wangemshangaa sana na wangejua ana tabia mbaya ambazo zimemzuia kuoa kwenye kijiji chao. Hawakuwa na usafiri wa kuwapeleka watu na kuwarudisha. Wangeshindwa kumbeba bibi harusi na angetembea mwendo mrefu na angechoka sana.

Sababu kubwa iliyowafanya kuoa karibu katika kijiji chao ni kutokuwa na usafiri. Walitumia miguu yao kutembea hivyo mshenga angechoka sana kwa sababu ilibidi aende kama mara tano sita kabla hajapewa jibu kama kakubaliwa kupewa mke. Kwa mfano, kutoka Kiziba (Wilaya ya Misenye) mpaka Kihanja (Wilaya ya Muleba), mshenga ilibidi adamke kabla ya jogoo kuwika ili amkute babaake msichana hajatoka kwenda kufanya shughuli zake. Mshenga akifika asubuhi anakaa sehemu karibu na nyumba ili awasubiri wafungue mlango. Hii ilitokana na uhaba wa miundo mbinu. Hapakuwepo na simu kusema atawapigia kuwapa taarifa kuwa wamsubiri ataenda asubuhi. Mwanamke akikutana na mkwe wake wa kiume anampisha kwa kusogea pembeni na kukaa chini kumsalimia huku akiwa ametulia na ameinamisha kichwa chini. Hawezi kupishana na mkwewe njiani wakagusana, na hasa katika njia nyembamba. Mwanaume akikutana na mkwe wake njiani, atasimama na kumsalimia mkwewe huku akiwa ameinamisha kichwa kidogo, hapigi magoti au kukaa chini kama mwanamke.

Wahaya hawaongei wakati wa kula. Hii ni kwa sababu ya hekima ya Wahaya, mtu anayetafuna chakula, anaweza akapaliwa wakati akiongea au akawatemea chakula,

kilichomo kinywani. Wahaya hula pamoja. Wahaya hutandika majani mabichi ya migomba ambayo ni marefu na makubwa ili wapate kuenea wote. Hujipanga kwa kuzunguka majani ya migomba ambayo tayari kumekwa chakula tayari kwa kuliwa. Wakati wa kula, watoto wote huinamisha migongo na vichwa chini, hawawezi kuinuka na kumtazama mtu mzima jinsi anavyokula. Akiinuka anakuwa ameshiba na anasubiri hapo hapo mpaka wakubwa wamalize kula ndipo ainuke awanawishe, atowe vyombo ndio wainuke na kuendelea na shughuli nyingine. Wahaya, wakati wanakula, chakula cha mchana, mlango huwa umerudishiwa kidogo, yaani wanafunga nusu kwa kuashiria kwamba ndani wanakula. Kama kuna mgeni, ametoka mbali, au ni jirani, akakuta mlango umerudishiwa kidogo, anakohoa kuashiria kuwa kuna mtu na ndipo anaruhusiwa kuingia ndani. Anapoingia ndani ananyanyuka mtoto haraka na kumnawisha na kuungana na wanaokula bila ya kusalimiana mpaka watakapomaliza kula. Kama mgeni ameshakula, huwa anasubiri mpaka wamalize kula ndipo aingie ndani, huyo hatoashiria kama yupo mgeni, kwa sababu ameshakula tayari. Wanapojiwa na mgeni wa heshima ambaye ametoka mbali, huwa anakaribishwa kwa kupewa kahawa zilizochemshwa na kukaushwa kwa ajili ya kutafuna kwa kuonesha ishara ya upendo na heshima huku akiwa anasubiria chakula.

Tukiangalia mabadiriko mengi yaliyotokea katika utamaduni wa Wahaya ni mambo yaliyoambatana na maisha ya mfumo dume. Kwa mfano senene ni kitu adhimu katika utamaduni wa Wahaya hivi sasa kwa kukaribishia wageni wa heshima. Enzi za kale wanawake wakishaolewa walikuwa hawaruhusiwi kula senene kwa wanaume zao yaani wakishaolewa hawaruhusiwi kula senene. Inasemekana baadhi ya

wasichana walikuwa wanakula na wengine walikuwa hawaruhusiwi kula senene kwa sababu ulikuwa ni mwiko. Nafasi na matumizi ya senene katika miaka ya zamani kulikuwa na tofauti kubwa na hivi leo. Hivi leo senene wanaliwa katika familia na mtu yeyote na wakati wowote kama kiburudisho fulani lakini enzi za zamani senene walikuwa na hadhi maalumu katika moja ya matumizi yake kiasi kwamba kama mwanaume amesafiri hata akikaa miaka mitatu atakuta senene wamefungashwa mafungu matatu na kuwekwa. Mpaka sasa hivi Wahaya hawajui senene wanatoka wapi. Msimu ukifika wanajitokeza.

Utafiti wetu unahusu Kata ya Kanyigo. Hata hivyo, ni vizuri tukaitambulisha kata hii kwa maelezo kiasi kuhusu Mkoa wa Kagera na watu wake. Kisha tutaelezea kiasi kuhusu Wilaya ya Misenyi.

Mkoa wa Kagera, kabla ya Uhuru na hadi kufikia mwaka 1961, eneo la sasa la Mkoa wa Kagera, lilikuwa ni moja ya maeneo yaliounda jimbo lililoitwa “Lake Province”. Jimbo hili lilijumuisha Wilaya za Bukoba, Mwanza, Musoma, Shinyanga na Tabora. Baada ya uhuru mwaka 1962 mkoa ulibadilishwa jina na kuitwa ‘West Lake Region’ (Ziwa Magharibi) na kujumuisha Wilaya 4 za Ngara, Biharamuro, Karagwe na Bukoba. Wakazi wa asili ya Kagera ni Wabantu na huenda wengi wao wana asili ya Bunyoro. Wanaongea lugha sawa na ile ya Wanyoro, Wanyankole, Watoro na Wakiga. Busubi na Bugufi wana lugha na desturi sawa na Watusi, Wahutu na Waha. Lakini makabila hayo ni ya Wabantu wa Ziwa (Interlacustrine Bantu) na yanafanana mila na desturi. Makundi hayo yaligawanyika kati ya wachungaji (Bahima) ambao walitawala na wakulima (Bairu) ambao walitawaliwa na mara nyingi kudharauliwa.

Bahima (Balangira) walikuwa na koo chache zipatazo 20 na walitawaliwa na Wahinda, Wabito na Wankango. Bairu walikuwa na koo kama 130 zenye mashina 24 ambayo kiasili walikuwa Bairu lakini kwa kuoa katika Bahima au kufanya kazi kwa Watemi walipandishwa hadhi na kuwa Bahima (Batware). Kila ukoo uliitwa jina la Baba mwanzilishi wake na kila ukoo ulikuwa na kitu walichokatazwa kula (Omuziro) na mnyama walioshirikishwa nao.

Kabla na baada ya kuja kwa wakoloni mkoa wa Kagera ulikuwa na utawala wa Kimila (falme) uliogawanyika katika himaya 8. Himaya hizo ni pamoja na Kyamutwara, Kihanja (Kanazi), Kiziba, Ihangiro, Bugabo, Karagwe, Biharamulo (Rusubi) na Maruku (Bukara). Baadhi ya Watemi waliotawala himaya hizo ni pamoja na Emmanuel Rukamba (Kyamtwara), Rumanyika (Karagwe), Kasusura (Biharamulo), Lugomola (Bukara), Rutinwa (Kiziba), Kayoza (Bugabo), Kahigi (Kihanja) na Nyarubamba (Ihangiro). Kila mtemi alikuwa na walinzi wake walioitwa Warugaruga.

Wilaya ya Misenyi ni moja ya wilaya nane za mkoa wa Kagera. Wilaya hii kama ilivyo kwa mkoa wa Kagera ilianzishwa baada ya uhuru wa Tanzania. Misenyi ilianzishwa mwaka 2007 kutoka maeneo ya wilaya ya Bukoba Vijijini. Wilaya hii imepakana na Uganda upande wa kaskazini, Ziwa Viktoria upande wa mashariki na Wilaya ya Karagwe, Mkoa wa Kagera uko upande wa kusini. Eneo la wilaya liko upande wa magharibi ya Ziwa Victoria. Katika sensa ya mwaka 2012, idadi ya wakazi wa wilaya hiyo ilihesabiwa kuwa 202,632 [1]Halmashauri ya Wilaya ya Misenyi (Misenyi District Council) ni moja kati ya serikali 8 za kiwilaya kwenye

Mkoa wa Kagera. Eneo la wilaya ni 2709 km². Maeneo ya wilaya hupokea mvua mara mbili kwa mwaka; Kwenye mwambao wa Ziwa Viktoria mvua hufikia hadi milimita 1,400 na 2,000 kwa mwaka, kwenye nyanda za juu kati ya 1,000 na 1,400 mm; upande wa magharibi kiwango hushuka hadi 600 na 1,000 mm kwa mwaka. Kanyigo ni moja ya kata ishirini za Wilaya ya Misenyi katika Mkoa wa Kagera nchini Tanzania. Kata hizo ikiwemo Kanyigo ni hizi zifuatavyo: Bugandika, Bugorora, Buyango, Bwanjai, Gera, Ishozi, Ishunju, Kakunyu, **Kanyigo**, Kashenye, Nshambya, Kilimilile, Kitobo, Kyaka, Mbale, Minziro, Mushasha, Mutukula, Nsunga na Ruzinga. Kwa mujibu wa sense iliyofanyika mwaka 2012, kata ya Kanyigo ilikuwa na wakazi 10,168. Chanzo cha taarifa hizi ni Wahaya wenyewe hasa wazee ambao wanajua historia yao pamoja na kitabu kilichoandikwa na (Lwamgira, 1949)

1.3 Usuli wa Tatizo la Utafiti

Methali ni kipera katika utanzu wa semi katika fasihi simulizi ya Kiswahili (Mulokozi, 1996). Vipera vingine ni vitendawili, misemo, nahau na misimo. Methali huelezwa kuwa ni kauli fupi ambazo huwa na pande mbili ambapo upande mmoja huwa ni swali na upande mwingine huwa ni jibu. Methali ni semi ambazo zimejaa maneno ya hekima na busara ambayo hutumiwa kama chombo cha mawasiliano na kutolea elimu (Maitaria, 2010). Jamii za Kiafrika na ulimwenguni kote wamekuwa wakitumia methali tangu tu pale binadamu alipoanza kuwasiliana na wenzake kwa kutumia lugha. Kunnemah (2008) anaeleza kuwa pale ambapo mtu fulani katika jamii alipoonekana kuwa amekiuka sehemu ya maadili ya jamii alionywa mara moja kupitia methali na alijirekebisha. Hivyo, methali ilichukuliwa kama chombo cha

kurekebisha jamii na kuifanya kuwa na maadili na mpaka leo bado methali zinaendelea kufanya kazi hiyo. Methali ni kipera hai cha fasihi simulizi ambacho kinakua kila siku. Methali si kitu mfu kwani kila siku kunatokea methali mpya kutokana na mabadiliko yanayoendelea kutokea katika maisha ya kila siku ya jamii (Maitaria, 2012). Methali huibuka kutoka katika mawasiliano yanayofanywa na wanadamu katika mahali pa kazi, katika usafiri, katika shughuli za ibada, katika michezo na burudani, katika shughuli za kisiasa, na hata katika misiba na kipindi cha huzuni. Hii inaonyesha kuwa methali ni kipera endelevu ambacho hakiwezi kufa na kitaendelea kuwapo katika jamii kila siku na kwamba ni vigumu kutenganisha methali na jamii. Ahmed (2000) anasisitiza kuwa katika jamii ya Wahindi methali ni utanzu ambao umefungamana sana na shughuli za binadamu za kila siku na ili kuziondoa methali ni lazima uondoe shughuli za binadamu. Hiki ni kitu ambacho hakiwezekani kwani ukiondoa shughuli za binadamu utakuwa unaondoa uhai wa binadamu. Hakuna mtu hata mmoja ambaye atakubali kuona uhai wa binadamu ukiwa unahatarishwa hata mara moja na kwa kufanya hivyo methali nazo zitakuwa zinalindwa, zinahifadhiwa na kuendelea kuibuka kila siku.

Methali ni kipera cha utanzu wa semi ambacho kinapatikana katika fasihi za jamii zote duniani na zimefanyiwa utafiti na wataalamu mbalimbali. Mohamed (1999) alifanya utafiti uliolinganisha na kulinganua methali za Darfur na London katika nchi ya Uingereza. Katika matokeo ya utafiti wake huo alibaini kuwa kuna ufanano mkubwa baina ya methali za jamii hizo mbili. Methali za jamii hizi zinahusu maneno ya hekima ambayo lengo lake ni kuitaka jamii kuwa na maadili. Pia alibaini kuwa methali za jamii hizi mbili zimejengwa kwa kutumia pande mbili ambapo upande

mmoja huwa ni swali au hoja na upande wa pili ni jibu la hoja husika. Mawazo haya yametusaidia kupata ithibati kuwa kile ambacho tunataka kukitafiti kinatafitika kwani mtafiti huyu amedhihirisha kuwa methali zipo duniani kote na zinafanana kwa sifa.

Maitaria (2012) aliangalia namna methali zinavyotumiwa katika mashairi ya Kiswahili na kugundua kuwa methali hutumiwa kwa namna tofauti tofauti. Kwanza kabisa alibaini kuwa katika mashairi methali hutumika kama jina la shairi, kibwagizo katika shairi, msitari katika ubeti wa shairi, mwangwi katika ubeti wa shairi na jina la kitabu cha shairi. Matumizi haya ya methali katika kujenga fani na maudhui ya mashairi ni ushahidi tosha kuwa methali ni kipera ambacho ni hai na ni vigumu kukiweka mbali na jamii. Maelezo haya yametusaidia kuelewa kuwa methali zina matumizi mapana zaidi kuliko tulivyokuwa tumefahamu mwanzo kwamba kazi ya methali ni kuadilisha jamii. Kumbe methali zinatumika hata katika kukuza fani nyingine za fasihi ya Kiswahili ikiwemo ushairi.

Jabir (2016) alifanya utafiti kuhusu usawiri wa nafasi ya mwanamke wa Kizanzibari katika methali za Kiswahili. Katika utafiti wake alibaini kuwa mwanamke anasawiriwa katika hali chanya kwa kiasi kidogo na hali hasi kwa kiasi kikubwa. Anabainisha kuwa mwanamke anasawiriwa kama mtu muongo, malaya, mfitini, mnafiki, mbeya, muuaji, mgumba na mtu mwenye wivu mbaya dhidi ya watu wengine. Kwa upande wa hali chanya mwanamke anasawiriwa kama mama mlezi wa familia, mwenye huruma, mchapakazi, mtunza siri na mpenda ndoa. Maelezo haya kwa hakika yana mchango mkubwa katika kusukuma mbele utafiti wetu kwa

maana ya kutufahamisha namna methali zinavyotumika katika kusawiri maisha halisi ya jamii inayotuzunguka.

Neno sanaa linatokana na neno sanifu. Kwa mujibu wa Kamusi ya Kiswahili Sanifu, (2004). Usanifu ni kufanya jambo kwa ufundi unaotokana na ujuzi ili kuvutia watu kwa uhodari wa kuongea au wa kwenye maandishi. Sanaa ni kazi ya binadamu ambayo ina mwigo wa uyakini uliofungamana na wakati, mazingira na mfumo wa jamii husika (Senkoro, 1981). Hivyo basi, sanaa ni kazi ya mdomo na mikono kwa kushirikiana na akili ya msanii. Ubunifu unaongozwa na kanuni za kijamii zinazoliwezesha jambo linaloelezwa na msanii lipendeze au lisipendeze.

Fasihi ni sanaa inayotumia lugha inayojishughulisha na binadamu na maisha yake, huathiri na huacha athari na hupatikana katika umbo linalotambuliwa na jamii husika (Wamitila, 2003). Fasihi ni sanaa ya lugha yenye ubunifu na inayojaribu kusawiri vipengele vya maisha na hisia za watu katika mazingira na muktadha fulani (Mulokozi).

Utafiti huu umechunguza Sanaa katika methali na dhima zilizomo katika methali hizo za Wahaya.

1.4 Tatizo la Utafiti

Methali ni kipera cha fasihi simulizi ambacho kinatumiwa na watu wa jamii mbalimbali duniani kama chombo cha kupashana habari na maarifa kutoka kizazi kimoja na kingine. Kutokana na umuhimu huo wa methali, wataalamu kadhaa wamevutiwa na kufanya utafiti wa methali za jamii mbalimbali. Senzighe (2004)

alifanya utafiti uliochunguza nafasi ya mwanamke katika methali za jamii ya Wapare, Madumulla (2005) alifanya utafiti uliochunguza matumizi ya methali katika jamii ya Wahehe, naye Mtesingwa (2013) alifanya utafiti juu ya matumizi ya methali katika jamii ya Wanyimba. Sylvester (2016) aliangalia dhima ya methali katika kabila la Wasimbiti na Hamad (2016) akaangalia dhima ya methali katika kijiji cha Mbuzini Chakechake Pemba. Mtaalamu Mwenerwa (2003) alichunguza namna methali za Kihaya zilivyoathiriwa na maendeleo ya sayansi na teknolojia. Jambo linalojitokeza karibu katika kazi zote zilizofanywa na wataalamu kuhusu methali za Kiswahili na za lugha za makabila ni kwamba methali hutolewa, maana yake huandikwa na matumizi yake huelezwa. Kwa methali za lugha za makabila, tafsiri ya methali kwa Kiswahili au Kiingereza hutolewa ili kuwasaidia wasomaji wasiojua lugha husika waweze kuelewa. Wataalamu hawa kwa hakika hakuna alievutiwa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Kutokana na hali hii tuliona kuwa ipo haja ya kufanya utafiti ambao utadhihirisha vipengele vya sanaa ambavyo vinatumika katika kujenga dhima za methali za Wahaya. Hivyo basi, katika utafiti huu tumechunguza sanaa inayojenga methali za Wahaya na dhima zake.

1.5 Lengo Kuu la Utafiti

Lengo kuu la utafiti huu ni kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya.

1.5.1 Malengo Mahususi

Utafiti huu ulikuwa na malengo mahususi mawili ambayo ni:

- i) Kubainisha sanaa inayopatikana katika methali za Wahaya.
- ii) Kuelezea dhima za methali zinayopatikana katika methali za Wahaya.

1.6 Maswali ya Utafiti

- i) Ni sanaa ya aina gani inayopatikana katika methali za Wahaya?
- ii) Ni dhima gani inayopatikana katika methali za Wahaya?

1.7 Umuhimu wa Utafiti

Utafiti huu utakuwa ni rejeleo muhimu kwa wadau wa taaluma ya fasihi ya Kiswahili, hususani katika kipengele cha methali kuangalia sanaa na dhima zilizomo katika methali za Wahaya. Utafiti huu utatoa fursa ya kuongeza maarifa ambayo yatasukuma taaluma ya fasihi kwa walimu, wanafunzi na watafiti watakao taka kutafiti juu ya kipengele cha methali. Walimu watautumia utafiti huu katika kuandaa maalumati ya kufundishia masomo yao katika ngazi mbalimbali za elimu kuanzia katika ngazi za sekondari, vyuo na vyuo vikuu hasa katika kipengele cha methali. Wanafunzi watautumia utafiti huu katika kuibua mambo mapya ambayo wanaweza kuyafanyia utafiti zaidi kuhusu methali.

Vilevile, kukamilika kwa utafiti huu kutawafanya Wahaya kuona kuwa methali zao ni kitu muhimu mno hata kinafanyiwa utafiti na mwanafunzi wa chuo kikuu. Hii itawafanya kujenga dhana ya kuthamini methali na utamaduni wa jamii yao kwa jumla hasa kwa vijana ambao wanaona methali zimepitwa na wakati. Baada ya kusoma machapisho watagundua methali za Kihaya zimesheheni utajiri mkubwa wa amali za jamii kama maadili, hekima na busara.

Kukamilika kwa utafiti huu utakuwa ni ukumbusho kwa Wahaya juu ya matumizi ya methali zao hasa katika malezi ya watoto na maisha kwa ujumla kwani methali zimefungamana na maisha ya kila siku na kutachangia katika kukuza taaluma ya

fasihi simulizi na hususani katika utanzu wa semi katika kipengele cha methali. Pia jamii ya wanataaluma itafahamu kuwa Wahaya wana methali ambazo zimejengwa kwa kutumia ufundi wa kisanaa wa hali ya juu kabisa na pengine kuvutiwa kufanya utafiti kama huu kwa makabila mengine ya Tanzania na kwingineko duniani.

Kwa upande wa nadharia, utafiti huu utatoa mchango mkubwa katika kuelewa kuwa, nadharia zinatumika katika kuchambua methali kama ambavyo mtafiti ametumia nadharia ya Simiotiki na nadharia ya Sosholojia. Utafiti huu utakuwa umefungua milango kwa watafiti ambao watakuwa na mawazo ya kufanya utafiti zaidi katika methali za makabila mbalimbali ya Tanzania na hata nje ya Tanzania.

1.8 Mipaka ya Utafiti

Utafiti huu umechunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya wa Mkoani Kagera. Jamii ya Wahaya ni pana sana lakini sisi tuliamua kuteua eneo la Kanyigo ili kuona sanaa na dhima za methali za Wahaya. Tulichoshughulika nacho ni kuchambua sanaa na dhima za methali za Wahaya. Mtafiti ameangalia matumizi ya taswira, tamathali za semi na muundo wa methali za Wahaya. Mtafiti hakuangalia tanzu nyingine za fasihi kama ushairi na hadithi.

1.9 Mpango wa Tasinifu

Tasinifu hii ina sura tano ambazo ni sura ya kwanza inayohusu utangulizi wa tasinifu nzima. Sura ya pili inahusu mapitio ya kazi tangulizi na mkabala wa kinadharia. Sura ya tatu inahusu mbinu za utafiti ambazo zilitumika katika kukusanya na kuchambua data. Sura ya nne ni uwasilishaji, uchambuzi na mjadala wa data za utafiti na sura ya tano imetoa hitimisho, muhtasari na mapendekezo.

SEHEMU YA PILI

2.0 UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA KINADHARIA

2.1 Utangulizi

Katika sura hii zimepitiwa kazi tangulizi tofautitofauti ambazo zinazungumzia sanaa na dhima za methali ambayo ndiyo mada ya utafiti pamoja na mkabala wa kinadharia. Lengo la kupitia kazi tangulizi ni kutaka kujua watafiti waliotangulia wanaongelea vipi mada hii ya utafiti. Mtafiti amegundua kuwa hakuna mtafiti aliyefanya utafiti wa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya na hii ndiyo lilikuwa pengo la utafiti ambalo limeshughulikiwa katika utafiti huu. Mtafiti ameligundua pengo la utafiti baada ya kupitia kazi tangulizi zinazohusiana na utafiti wa methali.

2.2 Methali

Methali ni chombo cha mawasiliano ambacho hutumika katika kupashana habari miongoni mwa wanajamii. Methali hutumia lugha ambayo inaeleweka kwa jamii husika bila ya matatizo kwa sababu maneno yanayosemwa kwenye methali yanafahamika ndani ya jamii hiyo. Maitaria (1991), katika utafiti wake anaelezea methali kuwa ni chombo chenye dhima kubwa katika kuipasha jamii habari zinazohusiana na maisha yao. Hii ni kutokana na ukweli kwamba methali ni zao la jamii na hivyo kinachosemwa katika methali ni kitu chenye uhakika na hakina mashaka.

Methali ina historia yake, kama wanavyosema wataalamu wa fasihi simulizi

kwamba, methali ilianza kutumika tangu binadamu alipoanza kutumia lugha (Mohamed 1974). Hii inaonyesha kwamba, binadamu alitumia methali kwa kutumia usanaa wa mafumbo ili aweze kujieleza katika mazungumzo kwa hekima hutokana na uzoefu wa maisha yake.

Methali nazo zina chimbuko lake. Ipo mitazamo iliyotolewa na wataalamu wa fasihi simulizi kuhusu chimbuko la methali. Methali hutokana na uzoefu wa maisha ya kila siku ya wanajamii na kwa kutumia methali wanajamii hao huwasilisha falsafa na misimamo ya maisha ya jamii yao. Huu ni matazamo wa Miruka (1994). Methali ziliibuka kutokana na uzoefu wa kila siku wa watu na pia kutokana na kuchunguza matokeo ya maumbile (Madumulla 1995). Kutokana na mitazomo hii ya wataalamu wa fasihi simulizi kuhusu chimbuko la methali, inadhihirisha kuwa, chimbuko la methali ni la jamii yenyewe kutokana na mazingira yanayoizunguka. Haitowezekana methali zizuke nje ya jamii husika kwa sababu methali zinafungamana na mazingira ya wanajamii wenyewe na ikitokea nje ya jamii haitoeleweka ndani ya hiyo jamii.

Methali nazo zina sifa zake kama zilivyo tanzu nyingine za fasihi simulizi. Methali ni usemi mfupi wenye urari wa maneno japokuwa maneno hayo si mepesi na ya kawaida. Lazima usemi huo ukubalike na watumiaji wa lugha hiyo. Usemi huo uwe unamtia msikilizaji katika kusikiliza kufikiri, kuchambua na kupatanisha ukweli na hali inayodhihirishwa na usemi huo ili ing'amue maana ya ndani ya usemi huo, (Mtesigwa 1989). Sifa za methali zinawavutia watumiaji ambao wanadumisha mafundisho yenye hekima ndani ya jamii zao. Kwa hiyo kuna umuhimu mkubwa wa kuwawekea wazi wanajamii ukweli uliomo ndani ya methali na usanaa unaotumika

kuwafikishia ujumbe ili kuwaamasisha na wengine ambao hawazijui methali au wanazijua na hawataki kujitumia ili waone umuhimu wa hizo methali zao.

Mohamed (1974), methali zilianza kutumika tangu binadamu alipoanza kutumia lugha. Anaelezea jinsi jamii mbalimbali zilivyojishughulisha kutumia na kuhifadhi methali kwa kiwango cha kimataifa (yaani nje na ndani ya bara la Afrika) na pia kitaifa (Yaani ndani ya Tanzania). Kazi hii itamsaidia msomaji kuelewa jinsi methali zilivyosambaa katika jamii mbalimbali na dhima ya methali katika jamii hizo. Chacha (1999), alikusanya methali za jamii ya Wakurya wanaoishi katika Mkoa wa Mara na kuzifanyia uchambuzi. Katika uchambuzi wake, anaeleza kuwa methali za jamii ya Wakurya zina utajiri mkubwa wa dhamira zinazohusu malezi, kuwajibika katika kufanya kazi, kuimarisha umoja na mshikamano, kupendana na kusaidiana katika shida na raha. Katika utafiti huu alionyesha kuwa mafundisho ya hekima na busara kwa jamii ya Wakurya yanapatika katika methali zao na watu wa zamani ambao wengi wao sasa ni wazee walipata elimu yao kupitia methali na si katika shule kama ilivyo hivi sasa.

Mlacha (1991) amesema kuwa matumizi na madhumuni ya methali hayana kipimo, yaani tofauti na tanzu zingine za fasihi. Methali hutumiwa katika nyakati na mazingira mbalimbali na kwa watu wa namna na hali yoyote. Kutoka enzi za mababu, Waafrika wamekuwa wakitumia Methali katika furaha zao, huzuni na misiba yao na katika shughuli mbalimbali. Methali hutumiwa kama ghala na kielelezo cha utamaduni, mila, desturi na miiko ya jadi. Methali hutumika kujenga mandhari ya kuaminika kuhusu jamii inayotumia methali hizo.

Wataalamu wa fasihi ya Kiswahili walioandika juu ya methali ni (Njogu na Chimera, 1999) waligundua kuwa, methali ni misemo ambayo imetungwa kitaalamu unaweza kudhani kwamba waliotunga hizo methali walikuwa ni wasomi kumbe ni watu wa kawaida. Maneno haya yanatuonyesha uwezo wa wazee jinsi ulivyokuwa mkubwa.

Mulokozi (1996) amesema, Methali ni usemi mfupi wa mapokeo unaodokeza kwa muhtasari fikra au mafunzo mazito yaliyotokana na tajriba (au uzoefu wa maisha) ya jamii husika. Mfano ‘Mwenda pole hajikwai au haraka haraka haina Baraka’. Anaendelea kusema methali ni sanaa elezi, hutumiwa kufafanua au kukazia jambo linalozungumziwa ili lieleweke vizuri ukiambiwa, ‘aliye juu mngoje chini au mpanda ngazi hushuka’

Msokile (1992) anasema kuwa methali ni semi zinazotokana na ujuzi, kanuni na tabia za jamii ambazo kwa kawaida hushauri kufundisha mambo mbalimbali. Methali hufuatilia maisha ya kila siku ya jamii kwa kujihusisha na migongano ama usuluhishi mbalimbali. Wataalamu wengine waliofanya utafiti juu ya methali ni Ndugo na Wafula (1993) wanasema kuwa utanzu wa methali ndio utanzu ambao hutumika kwa mapana na marefu kutoa maonyo, mafundisho na maadili. Utanzu huu utumika kurekebisha tabia za watu katika jamii. Mtaalamu mwingine aliyefanya utafiti juu ya methali ni Theonestina (2010), alichunguza kuhusu nafasi ya methali katika jamii ya Wahaya wa Kata ya Bugandika ambapo alichunguza kiasi cha matumizi ya methali katika jamii ya Wahaya na kugundua kuwa methali hutumiwa zaidi na watu wazima katika kuwaelimisha watu, a pia vijana hujifunza methali kutoka

kwa wazee wao wao na wakati mwingine huzitumia wao wenyewe miongoni mwao.

Naye Kuhenga (1972), alifaya utafiti juu ya methali na kugundua kuwa, methali zote ni hadithi na hadithi zote ni methali. Kauli hii ina maana kwamba hadithi au visa vya matukio mbalimbali ndivyo huzaa methali. Pia ni kweli kwamba methali zote ni vifupishi vyenye maadili au mafunzo yaliyomo kwenye hadithi.

Nkwera (1989:97) anasema, methali ni semi au kauli zenye busara na mafunzo kuhusu maisha na mahusiano ya watu. Ukweli ni kuwa umuhimu wa methali yoyote hutegemea mazingira inamotumika. Methali ni kauli za mkato (fupi) na zenye kufikirisha. Methali zadai ujuzi wa kuzifafanua kwani maana zake huwa ni mafumbo. Methali hutumia viashiria vya lugha na picha, kwa mfano, ‘asiyesikia la mkuu huvunjika guu.’

Sengo (1979) anafafanua maana ya methali kuwa ni kikomo cha ufumbaji wa hekima kwa maneno machache yenye uzito wa kuathiri. Ni muhtasari wa hadith ndefu. Ni kiini na funzo dhahiri. Na tangu hapo kale, methali zimekuwa zikitumiwa na watu wenye hekima, wanasayansi wakweli wa maisha, watu wenye kujua dhima ya ndimi zao maishani, watu wenye kufundwa na kufundika juu ya kweli ya maisha. Watu wenye tahadhali juu ya mambo wayasemayo na wayapendayo. Methali zimekuwa zikiwaandaa watu wa kila hali juu ya kweli ya maisha na kuwakumbusha juu ya matokeo ya kutosikiliza maonyo na mafundisho.

Nkwera (1989: 97) anasema, methali ni semi au kauli zenye busara na mafunzo kuhusu maisha na mahusiano ya watu. Ukweli ni kuwa umuhimu wa methali yoyote

hutegemea mazingira inamotumika. Methali ni kauli za mkato (fupi) na zenye kufikirisha. Methali zadai ujuzi wa kuzifafanua kwani maana zake huwa ni mafumbo. Methali hutumia viashiria vya lugha na picha, kwa mfano, ‘asiyesikia la mkuu huvunjika guu’.

Tuki (2004) inasema, methali ni usemi wa kimapokeo unao fikiriwa na jamii kuwa kweli na unaotumiwa kufumbia, kwa mfano huwa umebeba maana pana kuliko maneno yenyewe yanayotumiwa kama vile ‘hasira za mkizi furaha ya mvuvi’ na ‘mcheza kwao hutunzwa’.

Senkoro (1982, 21-22) amesema, methali ni sehemu ya lugha ambayo inaweza kufananishwa na kiungo cha lugha na kitoweo cha lugha pia. Methali hutumiwa kwa kuyatafakari na kuyapima maisha, hufunzia jumuia na kusawilia jamii na mazingira ya kibinadamu.

Nketia katika Finnegan (1970) anasema, methali ni kigezo cha lugha nzito na yenye hekima na nguvu inayohusisha mbinu mbalimbali za usemaji wenye mvuto. Katika tamaduni nyingi za jamii za Kiafrika methali huwawezesha wanajamii kudhihirishiwa ukweli wa maisha katika semi hizi kwa kuonja lugha iliyofumbwa kwa taswira na hata pengine mawazo dhahania.

Chimerah na wenzake (1999), wanakubaliana kwamba methali ni maneno ya hekima na busara kubwa ndani yake. Hekima na busara hizi huchukuliwa kuwa ni dira na mwanga kwa wanajamii katika kuziendesha shughuli zao za kila siku.

Bwanamaya (2004), alifanya utafiti uliochunguza uhusiano uliopo baina ya

mabadiliko katika jamii na methali katika jamii ya Wakerewe. Matokeo ya utafiti wake yalionesha kuwa mabadiliko yanayotokea katika jamii hususani kutokana na kuingiliana kwa jamii moja na nyinginekuna changia sana kupotea kwa methali katika jamii ya Wakerewe. Wakerewe walipokuwa wakiishi peke yao bila maingiliano makubwa na jamii nyingine za Tanzania walikuwa wakitumia methali zao kwa kiasi kikubwa kama chombo cha kufundisha mema na kukataza mambo mabaya katika jamii yao. Hivi sasa jamii ya Wakerewe inaishi pamoja na mchanganyiko wa jamii nyingi na hivyo matumizi ya lugha ya Kikerewe na methali zake ni ndogo sana.

Senzighe (2004), alifanya utafiti uliolenga kuchunguza methali za jamii ya Wapare katika kipengele cha jinsia na kugundua kuwa methali hizo zinaikandamiza jinsi ya kike. Anaeleza kuwa katika methali za Kipare mwanamke anasawiriwa kama kiumbe ambaye hawezi kuwa na uelewa wa kutoa mawazo mazuri ya kuipeleka mbele jamii yake na badala yake huwa ni wasikilizaji tu wa yale yanayosemwa na wanaume. Hii ina maana kuwa, mwanamke hapewi nafasi ya kushiriki katika maamuzi muhimu yanayofanyika katika jamii yake na hivyo yale mambo ambayo yanamlenga moja kwa moja kama mwanamke yanakosa kupatiwa suluhisho muafaka.

Madumulla (2005), amefanya utafiti katika kabila la Wahehe, ametafiti methali za Wahehe na kubaini kuwa kuna methali za Kihehe zinazohusisha ndege, vifo, uwindaji, Mungu, miti, maisha, wadudu, wanawake, wanaume, wachawi na hata magonjwa. Katika maelezo yake anabainisha kuwa, pamoja na kwamba kuna

methali kama alivyozigawanya katika makundi haya lakini methali zote zipo kwa ajili ya kutoa elimu ya kufundisha binadamu.

Knappert (1977), alichunguza dhamira zinazojitokeza katika methali za jamii za Waafrika. Alielezea hasa suala la imani ya dini hasa dini za kimila inayojitikeza katika methali za jamii ya Waswahili. Anasema kwamba, ukitaka kufahamu juu ya imani kwa Waafrika tazama methali zao. Katika methali zao utaona namna waafrika wanavyomuogopa mungu ambaye wao kwa mujibu wa mila zao wanamuamini kuwa ni Mungu wao. Kutokana na imani ya dini, jamii nyingi za Waafrika zimekuwa zikihimizana kufanya mambo mema na kuacha mambo mabaya.

Oniango (1978), alikusanya methali za jamii ya Waluya wa nchini Kenya na kuzifanyia uchambuzi. Alisema kwamba, jamii ya Waluya ina utajiri mkubwa wa methali zenye kuzungumzia masuala ya kijamii, kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni. Mambo muhimu yanayoelezwa katika methali hizo ni umoja na mshikamano kuwa ni jambo muhimu katika kufanikisha maendeleo ya jamii. Waluya wanaamini kwamba, hakuna jambo lolote ambalo linaweza kufanikiwa kama wanajamii watakuwa hawana umoja na mshikamano baina yao.

Mtafiti mwingine aliyefanya utafiti juu ya methali ni Chacha (1999), alikusanya methali za jamii ya Wakurya wanaoishi katika Mkoa wa Mara na kuzifanyia uchambuzi. Katika uchambuzi wake, anaeleza kuwa methali za jamii ya Wakurya zina utajiri mkubwa wa dhamira zinazohusu malezi, kuwajibika katika kufanya kazi, kuimarisha umoja na mshikamano, kupendana na kusaidiana katika shida na raha.

Katika utafiti huu alionyesha kuwa mafundisho ya hekima na busara kwa jamii ya Wakurya yanapatika katika methali zao na watu wa zamani ambao wengi wao sasa ni wazee ambao walipata elimu yao kupitia methali na si katika shule kama ilivyo hivi sasa.

Mtafiti aliyetafiti kuhusu methali ni Senzighe (2004) alifanya utafiti uliolenga kuchunguza methali za jamii ya Wapare katika kipengele cha jinsia na kugundua kuwa methali hizo ziaikandamiza jinsia ya kike. Anaeleza kuwa katika methali za kipare mwanamke anasawiriwa kama kiumbe ambaye hawezi kuwa na uelewa wa kutoa mawazo mazuri ya kuipeleka mbele jamii yake na badala yake huwa ni wasikilizaji tu wa yale yanayosemwa na wanaume. Hii ina maana kuwa, mwanamke hapewi nafasi ya kushiriki katika maamuzi muhimu yanayofanyika katika jamii yake na hivyo yale mambo ambayo yamlenga moja kwa moja kama mwanamke yanakosa kupatiwa suluhisho muafaka.

Wataalamu wengine walioandika kuhusu methali za wahaya ni Mwombeki na Kamanzi. Waliorodhesha methali lakini hazikuchambuwa. Mtaalamu aliyefanya utafiti wa methali za jamii ya Waluya wa nchini Kenya na kuzifanyia uchambuzi ni (Oniango, 1978) alisema kwamba, jamii ya Waluya ina utajiri mkubwa wa methali zenye kuzungumzia masuala ya kijamii, kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni. Mambo muhimu yanayoelezwa katika methali hizo ni umoja na mshikamano kuwa ni jambo muhimu katika kufanikisha maendeleo ya jamii. Waluya wanaamini kwamba, hakuna jambo lolote ambalo linaweza kufanikiwa kama wanajamii watakuwa hawana umoja na mshikamano baina yao. Kuhusu upande wa Kiswahili tunatambua

kuwa Kiswahili ni Lugha ya Taifa na ni lugha mojawapo ya Lugha Rasmi mbili (Kiingereza pia ni Lugha Rasmi) nchini Tanzania.

Mtaalamu mwingine ambaye alifanya utafiti juu ya methali ni Knappert (1977), alifanya utafiti uliolenga kuchunguza dhamira zinazojitokeza katika methali za jamii za Waafrika na kufanikiwa kutoa kitabu ambacho kimeeleza masuala ya imani ya dini hasa dini za kimila linajitokeza sana katika methali za jamii ya Waswahili. Anasema kwamba, ukitaka kufahamu vizuri juu ya imani kwa Waafrika tazama methali zao. Katika methali zao utaona namna Waafrika wanavyomuogopa Mungu ambaye wao kwa mujibu wa mila zao wanamuamini kuwa ni Mungu. Kutokana na umuhimu wa imani ya dini, jamii nyingi za Waafrika zimekuwa zikihimizana kufanya mambo mema na kuacha mambo mabaya.

Nestor (1978/1994), aliandika methali za kabila la wahaya mia tano (500) tu. Mtaalamu wa Wahaya ambaye aliandika nyongeza ya kitabu cha pili kuhusu Kiziba na utawala wao kipindi hicho ni (Omwami Lwamgira 1949). Aliandika kuhusu historia ya maisha yao ya zamani na ya sasa. Mtaalamu mwingine aliyeandika mienendo ya Wahaya wa zamani ni Rweyemamu (1994), alielezea kuhusu kuoa na kuolewa katika jamii ya Wahaya wa zamani na mila zao. Kalugila (1992) aliorodhesha methali (emigani) na vitendawili (ebikoikyo). Kalugila anadai kuwa methali ina maana kubwa na ina mafundisho mengi, inamjenga kila mtu. Anadai kwamba, watu wazamani walitumia methali na dunia nzima inatumia methali. Anaelezea methali jinsi ilivyokuwa fupi lakini ina mafunzo ndani yake. Mtaalamu aliyeandika historia ya Wilaya Bukoba ni Cory ambaye alikusanya historia za

utawala kwa muda wa miaka mingi kukusanya mambo yanayohusiana na Kiziba. Historia ya Mission za Kikatoliki iliyotoka katika kitabu kiitwacho ‘Edini Omuli Buhaya’ (1892-1942).

Mtaalamu ambaye alifanya utafiti juu ya methali ni Mlacha (1991) aliona kuwa matumizi na madhumuni ya methali hayana kipimo, yaani tofauti na tanzu zingine za fasihi. Methali hutumiwa katika nyakati na mazingira mbalimbali na kwa watu wa namna na hali zote. Kutoka enzi za mababu, waafrika wamekuwa wakitumia Methali katika furaha zao, huzuni na misiba yao na katika shughuli mbalimbali. Methali hutumiwa kama ghala na kielelezo cha utamaduni, mila, desturi na miiko ya jadi. Methali hutumika kujenga mandhari ya kuaminika kuhusu jamii inayotumia methali hizo. Nyangwine na Masebo (2006) wanasema methali ni semi fupifupi zenye kueleza kwa muhtasari, fikra au mafunzo mazito yaliyotokana na uzoefu wa jamii. Mawazo hayo huelezwa kwa kutumia tamathali, hasa sitiari na mafumbo.

Mtafiti aliyefanya utafiti wa methali katika kabila la Wahehe, na kubaini kuwa kuna methali za kihehe zinazohusisha ndege, vifo, uwindaji, Mungu, miti, maisha, wadudu, wanawake, wanaume, wachawi na hata magonjwa ni Madumulla (2005), katika maelezo yake anabainisha kuwa, pamoja na kwamba kuna methali kama alivyozigawanya katika makundi haya lakini methali zote zipo kwa ajili ya kutoa elimu ya kufundisha binadamu wenzake.

Kwa mujibu wa Tovuti ya <http://www.en.org>, utajiri wa methali unatofautiana kutoka bara hadi bara. Bara la Afrika linashinda mabara ya Ulaya na Asia kwa utajiri

wa methali na bara la Amerika ya Kaskani ndilo lenye utajiri mdogo kushinda mabara yote. Katika nchi za Ulaya, methali kama taaluma zilianza kutambuliwa tangu enzi za Wagiriki wa kale hasa tangu zama za wanafalsafa wake maarufu, Aristotle, Plato na Sockrates wakiwa miongoni mwao. Katika enzi hizo methali ziliitwa “semi za hekima” zilizokuwa ghala za kuhifadhi na pia kisima cha kuchota hekima na busara ya jamii. Mpaka leo hii methali ni dimbwi muhimu la falsafa inayogusa nyanja mbalimbali za maisha. Halikadhalika, matumizi ya methali hujitokeza katika ufundishaji wa lugha kwa wageni hasa katika lugha ngeni kwa Mkabala wa Mawasiliano. Kujua methali na kuweza kuzitumia kwa usahihi ni kati ya ishara kwamba mwanafunzi amefikia kiwango cha kujua lugha anayojifunza kwa kina na pia kuelewa zaidi utamaduni wa jamii inayohusika. Kwa kiwango hicho mwanafunzi anaweza kumudu mawasiliano kwa urahisi.

Katika bara la Asia matumizi ya methali yametawaliwa zaidi na dini. Kwa kuwa dini hushughulika na mambo ya roho, waumini huzingatia kwa uzito zaidi imani yao inapofasiliwa kwa vipengele vya lugha vinavyogusa falsafa na tafakuri nzito kama methali zinavyofanya.

Wazo hili limefafanuliwa na (Webster, 1986), Joon (19) na Takeda, 1994) ambao wanadai kwamba karibu katika kila dini hasa zilizo na chimbuko katika bara la Asia – dini ya Kiyahudi, Ukristo, Uislamu, Ubudha na Shinto methali zinatumika kama njia maalumu ya kuwasilisha maonyo na maagizo ya Mwenyezi Mungu kwa mwanaadamu katika misahafu ya dini hizo. Nchini China methali zinatumika kama chombo cha kuhifadhi falsafa na hekima za jadi za Kichina na kuzirithisha kutoka

kizazi hadi kizazi tangu enzi za wanafalsafa maarufu kama Confusius. Methali zinakusanywa kwa mamia katika lugha za Kiafrika kama vile Kihausa, Kiibo, Kizulu, Kirundi, Kiswahili, Kilingala, Kiluba, Kiashanti, na lugha nyingi nyinginezo. Tunapaswa kutaja mambo mawili makuu yaliyojitokeza katika utafiti na ukusanyaji wa methali barani Afrika.

Jambo jingine linalohusu methali katika bara la Afrika ni uhusiano wa methali na semi nyingine. Katika Afrika methali huhusiana na aina nyingine za semi kwa karibu sana kiasi kwamba pengine huwa vigumu kuzitengenisha. Finnegan (ameatajwa) anaeleza kwamba, katika lugha nyingi istilahi ileile hutumika kwa maana ya methali na pia kwa semi nyingine. Kwa mfano katika lugha ya Kinyanja neno mwambi hutumika kwa maana ya hadithi, kitendawili, au methali. Katika Kiganda neno olugero hutumiwa pia kwa maana ya msemu, hadithi, methali au kisa.

Kuhusu upande wa Kiswahili tunatambua kuwa Kiswahili ni Lugha ya Taifa na ni mojawapo ya Lugha Rasmi mbili (Kiingereza pia ni Lugha Rasmi) nchini Tanzania. Kutokana na hadhi hiyo, Kiswahili kimepata fursa na upendeleo wa kuendelezwa kuliko lugha za makabila. Utafiti kuhusu methali za Kiswahili umefanywa kwa miaka mingi, hata kabla ya Tanzania Bara na Zanzibar kupata uhuru, na umefanywa na watafiti kutoka nchini Tanzania, nchi za Afrika Mashariki na kutoka nje ya Afrika Mashariki. Methali zimekusanywa na vitabu vya methali na kamusi mbalimbali za methali vimechapishwa.

Katika bara la Asia matumizi ya methali imetawala zaidi dini. Kwa kuwa dini hushughulika na mambo ya roho, waumini huzingatia kwa uzito zaidi imani yao

inapofasiliwa kwa vipengele vya lugha vinavyogusa falsafa na tafakuri nzito kama methali zinavyofanya. Wazo hili limefafanuliwa na (Webster, 1986), na (Takeda, 1994) ambao wanadai kwamba karibu katika kila dini hasa zilizo na chimbuko katika bara la Asia – dini ya Kiyahudi, Ukristo, Uislamu, Ubudha na Shinto methali zinatumika kama njia maalumu ya kuwasilisha maonyo na maagizo ya Mwenyezi Mungu kwa mwanaadamu katika misahafu ya dini hizo. Nchini China methali zinatumika kama chombo cha kuhifadhi falsafa na hekima za jadi za Kichina na kuzirithisha kutoka kizazi hadi kizazi tangu enzi za wanafalsafa maarufu kama Confusius.

Jambo jingine linalohusu methali katika bara la Afrika ni uhusiano wa methali na semi nyingine. Katika Afrika methali huhusiana na aina nyingine za semi kwa karibu sana kiasi kwamba pengine huwa vigumu kuzitengenisha. Finnegan (ameatajwa) anaeleza kwamba, katika lugha nyingi istilah ileile hutumika kwa maana ya methali na pia kwa semi nyingine.

Nyembezi (ametajwa), Doke (1947) na Chatelain (1894) wamelitambua nakujadili tatizo la mwingiliano huu wa semi mbalimbali na kugundua kwamba si rahisi kupambanua tofauti za methali na semi nyingine. Kigezo gani kinafaa kutumiwa ili kupata ufumbuzi bado ni kitendawili. Kazi iliyofanyika kushughulikia methali hasa ni kuzikusanya na kuzitafsiri kwa lugha za kigeni hasa Kiingereza, Kifaransa na Kireno. Uchambuzi unaozingatia maana ya methali kulingana na matumizi yake kadiri ya muktadha haujafanyika.

Pia Kiswahili kimepata fursa na upendeleo wa kuendelezwa kuliko lugha za

makabila. Utafiti kuhusu methali za Kiswahili umefanywa kwa miaka mingi, hata kabla ya Tanzania bara na Zanzibar kupata uhuru, na umefanywa na watafiti kutoka nchini Tanzania, nchi za Afrika Mashariki na kutoka nje ya Afrika Mashariki. Methali zimekusanywa na vitabu vya methali na kamusi mbalimbali za methali vimechapishwa.

Ingawa Tanzania ina makabila zaidi ya 156 (Chuo Kiku cha Dar es Salaam, 2008) utafiti kuhusu methali za makabila haujafikia kile kiwango cha utafiti wa methali za Kiswahili. Kazi nyingi za kukusanya methali za lugha za makabila hazijachapishwa ingawa uwanja wa methali umejitokeza kuwa kati ya Nyanja zinazopendwa na watafiti wa fasihi za lugha za makabila. Kazi maalumu na tasnifu kadhaa kwa ajili ya kukamilisha mahitaji ya kuhitimu mafunzo ya shahada zimefanywa kuhusu methali za lugha za makabila. Miongoni mwa kazi hizo ni zile za Marwa (1997), Shemzigwa (2000), Maganga (2000), Bayo (2003).

Orodha ifuatayo ni machapisho ya kazi maarufu zilizoandika juu ya methali. Abdu (1978), Farsy (1958), Massamba (1971). Ndulute (1974), Mohamed (1974), Parker (1974), Sengo na Ngole (1976), Msuya (1977), Halimoja (1979), Ngole na Honero (1981), Scheven (1981), Ndalul na King'ei (1989), Madumulla (1995). Katika machapisho haya juhudi za aina mbalimbali za Kiswahili na kutoa maana na matumizi kwa kila methali (Abdu, 1978; Sengo na Ngole 1976; Msuya 1977; Halimoja 1979; Ndalul na King'ei, 1988). Baadhi ya kazi mbali na kuorodhesha methali zimejadili matumizi japo kwa kifupi (Parker, 1979; Massamba, 1977). Ziko baadhi ya kazi ambapo methali za Kiswahili zimetafsiriwa kwa Kiingereza na maana

na matumizi kutolewa (Farsy, 1958; Scheven, 1981) na kwa baadhi ya kazi hizo methali za kikabila zimeorodheshwa kisha zikatafsiriwa kwa Kiswahili au kiingereza matumizi kuelezwa (Ndulute, 1974). Kutokana na kuongezeka kwa matumizi ya kompyuta jitihada za kukusanya na kuchambua methali za Kiswahili zinaendelea. Ingawa Tanzania ina makabila zaidi ya 156 (Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, 2008) utafiti kuhusu methali za makabila haujafikia kile kiwango cha utafiti wa methali za Kiswahili. Kazi nyingi za mikusanyo ya methali za lugha za makabila hazijachapishwa ingawa uwanja wa methali umejitokeza kuwa kati ya nyanja zinazopendwa na watafiti wa fasihi za lugha za makabila. Kazi maalumu na tasnifu kadhaa kwa ajili ya kukamilisha mahitaji ya kuhitimu mafunzo ya shahada zimefanywa kuhusu methali za lugha za makabila. Miongoni mwa kazi hizo ni zile za Marwa (1997), Shemzigwa (2000), Maganga (2000), Bayo (2003).

Jambo linalojitokeza karibu katika kazi zote zilizofanywa na wataalamu kuhusu methali za Kiswahili na za lugha za makabila ni kwamba methali hutolewa, maana yake huandikwa na matumizi yake huelezwa. Kwa methali za lugha za makabila, tafsiri ya methali kwa Kiswahili au Kiingereza hutolewa ili kuwasaidia wasomaji wasiojua lugha husika waweze kuelewa. Mazingira (muktadha) wa matumizi ya methali hizo katika utamaduni wa jamii inayohusika hauelezwi vya kutosha. Ni rahisi kwa msomaji wa kazi hizi kudhani kuwa methali iliyotolewa ina maana au fundisho moja tu na kwamba methali hiyo hutokea katika uwanja mmoja tu wa shughuli za jamii. Utafiti wa aina hii haujawahi kufanywa kuhusu kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Hivyo utafiti huu umefungua mlango kwa mkabala huo.

2.3 Dhima za Methali

Tunapotazama dhima za methali, tunataka kuona methali hizo zinavyotumiwa au methali hizo zipo kwenye jamii zinafanyiwa nini ? Kazi ya methali ni nini ?

Dhima ya kwanza ni kuitambulisha jamii. Kazi hii inaungwa mkono kwa kusema kwamba, Methali huhifadhi kiasi kikubwa cha urithi wa utamaduni wa watu wa jamii, mila zao, historia yao na maadili yao (Sengo 1999: 83).

Dhima ya pili ya methali ni kuibua hisia za watumiaji. Methali huweza kutumika kama chombo cha mapinduzi ya jamii kwa kuwa hujenga na hukusudiwa kuibua hisia za umma ili kuunga mkono au kupinga jambo mbali na kwamba zinaweza kutumika kama chombo cha kushauri au kukaripia (Marwa 1997).

Dhima ya tatu ya methali ni kupatanisha katika jamii. Methali ina dhima ya kusuluhisha migogoro hasa katika mahakama, kupatanisha na kuondoa kabisa kutoelewana. Methali hurekebisha mambo yote haraka (Oyelade 1999).

Jambo la kwanza linahusu methali kama kazi ya fasihi. Sifa za kifasihi zinazojidhihirisha ni kwamba methali ndicho chanzo tajiri cha taswira na semi za muhtasari ambazo ndio msingi wa kufahamu semi nyingine. Nketia katika Finnegan (1970) anasema, methali ni kigezo cha lugha nzito na yenye hekima na nguvu inayohusisha mbinu mbalimbali za usemaji wenye mvuto. Katika tamaduni nyingi za jamii za Kiafrika methali huwawezesha wanajamii kudhihirishiwa ukweli wa maisha katika semi hizi kwa kuonja lugha iiyofumbwa kwa taswira na hata pengine mawazo dhahania.

Mlacha (1991) amesema kuwa matumizi na madhumuni ya methali hayana kipimo, yaani tofauti na tanzu zingine za fasihi. Methali hutumiwa katika nyakati na mazingira mbalimbali na kwa watu wa namna na hali zote. Kutoka enzi za mababu, waafrika wamekuwa wakitumia methali katika furaha zao, huzuni na misiba yao na katika shughuli mbalimbali. Methali hutumiwa kama ghala na kielelezo cha utamaduni, mila, desturi na miiko ya jadi. Methali hutumika kujenga mandhari ya kuaminika kuhusu jamii inayotumia methali hizo.

Methali ni chombo chenye dhima kubwa katika kuipasha jamii habari zinazohusiana na maisha yao (Maitaria 1991). Mtafiti amegundua kuwa kuna mabaraza ya wazee ambao wanajishughulisha na kutumia sanaa katika methali katika kupatanisha jamii, kuonya, kuelimisha, kukosoa, kukuza lugha, malezi ya watoto, kuhimiza undugu, kuthamini chako, umoja na juhudi, tahadhari na onyo, kupeana faraja, kuburudisha jamii, zinatambulisha wanaume na wanawake kuonyesha jinsi wanavyochukuliwa katika jamii japokuwa kuna mazuri na mabaya yanawahusu. Wazee wa baraza ndio hutumia methali katika kutimiza wajibu wao katika kukata mashauri ndani ya jamii zao hasa katika kusuluhisha masuala ya ndoa na migogoro mingine ndani ya familia.

2.4 Mbinu za Sanaa katika Methali

Mbinu za sanaa ni ule ufundi wa kisanaa unaotumika katika kuijenga kazi ya fasihi na kuwa katika umbo ililolalo (Njogu na Chimera, 1999). Mbinu za sanaa hujidhihirisha kutokana na vipengele vya kifani kama vile muundo, mtindo, wahusika, mandhari na matumizi ya lugha. Methali inatumia mbinu ya sanaa ambayo ndio dhima inayodhihirika kwa watazamaji na wasikilizaji au wasomaji wa methali.

Sanaa ni kazi ya binadamu ambayo ina wigo uliofungamana na mazingira, wakati na mfumo wa jamii husika. Sanaa ni kazi ya mdomo na mikono ambavo inashirikiana na akili msanii, uwezo wa namna hii ndio ndiyo sanaa (Senkoro, 1981). Mtaalamu wa fasihi anatueleza kuwa methali zimeundwa na vipengele vya fani na maudhui kama ilivyo katika kazi nyingine za fasihi kama ushairi, riwaya, tamthiliya, hadithi na sanaa za maonyesho. Anaendelea kuelezea kwamba, moja kati ya vipengele vya kisanaa vinavyojitokeza katika methali ni matumizi ya mbinu za kishairi za vina na mizani. (Mulokozi, 1996).

Mulokozi (1996) amesema ni sanaa elezi, hutumiwa kufafanua au kukazia jambo linalozungumziwa ili lieleweke vizuri ukiambiwa, ‘aliye juu mngoje chini au mpanda ngazi hushuka. (Mulokozi, 1996) anasema, methali ni kitanzu cha fasihi kilichosheheni mbinu za kisanaa ambazo ndizo zinazotumika kuwasilisha ujumbe kwa hadhira iliyokusudiwa. Anaendelea kusema, zipo methali zinazotumia lugha ya mafumbo, ishara, picha na taswira ambazo wakati mwingine zinahitaji hadhira kutafakari kwanza kabla ya kuelewa ni nini kilichomaanishwa katika methali iliyotajwa.

Fasihi ni sanaa inayotumia lugha inayojishughulisha na binadamu ambayo inagusa maisha yake katika nyanja zote, fasihi ni sanaa inayotumia lugha na yenye maudhui. Fasihi ni sanaa ya lugha, yenye ubunifu na inayotaribu kusawiri vipengele vya maisha, na hisia za watu katika mazingira na muktadha fulani (Mulokozi, 1996). Sanaa ni ule ufundi au ujuzi wa kuwasilisha mawazo ya msanii kwa wanaomsikiliza (Wamitila, 2003).

Utafiti huu ulilenga kufuatilia suala hili ili kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Mtafiti amepitia tafiti kadhaa zilizohusiana na mada ya methali katika jamii lakini watafiti hao hakuna aliyeangalia katika kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Kwahiyo, watafiti wote waliofanya utafiti juu ya methali na dhima katika methali za makabila, wamemsaidia mtafiti kupanua uelewa wake juu ya mada hii ya utafiti. Matumizi ya lugha yaliyotajwa katika tafiti zilizotangulia yamechukuliwa na kufanyiwa kazi katika utafiti huu ambao umechunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Hivyo utafiti huu umefungua mlango kwa mkabala huu.

2.5 Mkabala wa Kinadharia

Utafiti huu utaongozwa na nadharia mbili ambazo ni nadharia ya Simiotiki na nadharia ya Sosholojia.

2.5.1 Nadharia ya Simiotiki

Simiotiki ni nadharia maarufu inayotumika katika kuchambua data za utafiti unaohusiana na muundo wa lugha pamoja na fasihi. Nadharia hii inatokana na nadharia ya Umuundo iliyoasisiwa na Ferdinand de Saussure katika miaka ya (1900s) na kuwekewa misingi na wataalamu mbalimbali akiwemo Noam Chomsky (Mark, 1995). Nadharia hii inahusika katika kuchunguza lugha ya ishara, picha, mafumbo na taswira inayojengwa katika kazi za fasihi kwa lengo la kuwasilisha dhamira kwa jamii iliyolengwa. Inaelezwa kuwa katika lugha huwa kuna vitu viwili ambavyo ni kitaja na kitajwa. Kitaja ni jina linalotaja kitu, mtu, mnyama au hali fulani. Kwa mfano, Faridi, Irine, Emason, Joshua ni majina ya watu na majina ya wanyama ni

paka, simba na sungura. Kitajwa ni umbo ambalo limetajwa na kitaja. Katika taaluma ya nadharia hii ya Simiotiki inaeleza kwamba, hakuna uhusiano wa moja kwa moja baina ya kitaja na kirejeele bali uhusiano uliopo ni wa dhahania tu (Eco 1976). Hii inatokana na ukweli kwamba matumizi ya lugha ni ya kubuni ili kuwawezesha wanajamii kuweza kuwasiliana na kupashana habari na ujumbe.

Nadharia ya Simiotiki imeundwa katika misimbo ya aina tano (5) kutokana na ujuzi wa maarifa ya misimbo hii msomaji anaweza kuipata vizuri dhamira iliyokusudiwa. Aina ya misimbo hiyo ni msimbo wa Kihemenitiki, Kiseme, Kiurejelezi, Kimatukio na Kiutamaduni (Barthes 1994). Katika utafiti huu mtafiti atatumia misimbo minne katika kufanya uchambuzi wa data.

Msimbo wa Kihemenitiki hujitokeza katika matumizi ya lugha kupitia anuani ya kifasihi kama vile jina la kitabu, jina la shairi, wimbo na utenzi, onyesho katika tamthiliya na maigizo, jina la sura katika riwaya na hadithi (Nazarova 1996). Baadhi ya dhamira katika kazi ya fasihi huweza kupatikana moja kwa moja kutoka katika jina la kazi hiyo hata bila msomaji kusoma na kumaliza kazi iliyowasilishwa mbele yake. Kupitia msimbo huu tutaweza kupata dhamira za kisiasa katika mashairi ya magazetini kwa urahisi na tutakaposoma shairi zima ndipo tutadhibitisha dhamira hizo. Mtafiti hakuutumia msimbo wa Kiemenitiki kwa sababu hauendani na mada ya utafiti huu.

Msimbo wa Kiseme ni msimbo mwingine unaounda nadharia ya Simiotiki, msimbo huu unatokana na Semantiki yaani tawi la isimu linaloshughulikia maana ya maneno

katika lugha (Mark 1995). Katika kazi za fasihi ikiwemo methali, wapo wanaotumia maneno fulani na kurejelea maana hiyo tofauti na ile ya kisemantiki. Kwa mfano, mtumiaji wa methali anaweza kutumia neno "buzi" kurejelea mtu ambaye hutoa pesa zake kwa kuwapa wanawake wa nje ambao hufaamika kama kimada. Lakini maana ya Kisemantiki ya neno hili hurejelea mnyama mbuzi ambaye katika hali ya kawaida anaweza kuwa ni mbuzi mkubwa kuliko wengine ndio maana anaitwa buzi. Kwa hiyo ili msikilizaji aweze kuelewa kile kilichosemwa kifasihi kupitia neno hilo ni lazima awe na uelewa wa maana ya kisemantiki ya neno hilo. Mtafiti katika utafiti huu ametumia msimbo huu wa kiseme katika kuchambua dhima zilizopatikana katika methali za Wahaya. Kwa mfano katika methali *omuti gurungi gumera omumawa*, maana yake, mti mzuri huota kwenye miba. Hapa umetajwa mti kurejelea mwanamke mzuri kwamba, mwanamke mzuri unazaliwa naye kwa hiyo huwezi kumuoa. Msimbo wa kiseme unaendana na mada ya mtafiti ndo maana ameitumia.

Msimbo wa kiurejelezi ni msimbo ambao mtunzi wa kazi ya fasihi anaweza kutumia mnyama kurejelea binadamu (Ntarangwi 2004). Mfano wa msimbo huu ni kwamba, simba ni mnyama anayefahamika kuwa ni mnyama mkali na anaogopwa. Mwandishi katika maandishi yake umuita simba ni mfalme wa msituni kutokana na ukali wake. Katika ulimwengu wa fasihi ya Kiswahili si jambo la kushangaza kuona mtumia methali akitumia mnyama simba kumrejelea binadamu ambaye anaonekana kuwa na sifa ya ukali kama wa simba. Kwa mfano, *Abusufiani ni simba* hii ni sitiari inayoashiria kuwa huyo bwana Abusufiani ni mtu mkorofi, mkali, asiye na huruma na haogopi kitu. Mtafiti alitumia msimbo wa kiurejelezi ndio matumizi ya lugha ya kiurejelezi na ambao huweza kuchambua vizuri matumizi ya taswira ndani ya

methali. Mtafiti aliutumia msimbo huu na ulimsaidia katika kuchambua methali za Wahaya kwa sababu methali nyingi hutumia msimbo huu wa kiurejelezi. Kwa mfano, methali, *malaya aba basi ya Kabandole, n'owenkaito nakuuba*, maana yake ni, malaya huwa ni basi ya Kabandole (jina la basi) hata wa ndala hupanda. Hapa wametumia malaya kurejelea basi. Basi inajulikana hubeba kila msafiri ili mradi awe na nauli, amekusudiwa mtu ambaye hajali utu wake kwa ajili ya pesa, hajali hadhi yake ili mradi mtu ana pesa/ela atapata huduma.

Msimbo wa kimatukio hutumiwa na watunzi katika kuunda matukio kimsimbo na kiishara katika kazi yake ya fasihi. Mtunzi anaweza kutunga kisa chenye tukio linalofanywa na mnyama kama vile sungura na fisi. Matukio yanayofanywa na wanyama hawa katika hadithi za kimapokeo ni matukio yenye kusawiri maisha halisi ya jamii. Sungura ni mnyama anayesawiriwa kuwa ni kiumbe mwenye ujanja mwingi wa kuweza kumfanya apate kila kitu ambacho anakihitaji bila wasiwasi. Fisi ni mnyama anaesawiriwa kuwa ni kiumbe ambae ni mjinga na ambae anaweza akadangaywa kiurahisi. Wapo watu katika jamii wenye sifa kama za sungura na fisi huvyo matukio huwagusa. Mtafiti aliutumia msimbo huu katika kuchambua kazi ya utafiti na alikuwa makini kuchunguza matukio yanayowasilishwa mbele yake kupitia methali za Kihaya ili aweze kupata sanaa na dhima katika methali hizo. Kwa mfano, methali, *obunula bubili bwokya amatama*, maana yake, vitamu viwili huunguza mashavu. Hapa wametumia vitu vitamu viwili kuwa vinaunguza mashavu, wakimaanisha mtu mwenye uroho, msika mbili moja humponyoka. Mtu huyu ni sawa na fisi. Na katika jamii kuna watu waroho au wachoyo, washika mbili kama fisi.

Msimbo wa kiutamaduni ni msimbo ambao mtunzi wa kazi ya fasihi hujenga dhamira kutokana na viashiria vya kiutamaduni (Mark, 1995). Katika kuchambua methali, mtafiti alikuwa makini na matumizi ya viashiria vya kiutamaduni kwani katika methali ndipo sanaa na dhima zinapowasilishwa. Kwa mfano, methali, *otashara ngozi, omwana atakazairwe*, maana yake, usikate mbeleko (ngozi) kabla mtoto hajazaliwa. Katika jamii ya Wahaya ni mwiko kwa mzazi kuandaa mbeleko kabla mtoto hajazaliwa. Mtafiti alitumia msimbo huu wa kiutamaduni kuchambua dhima za methali zenye viashiria vya utamaduni.

Mtafiti katika utafiti huu ametumia nadharia ya Simiotiki na misimbo yake minne (4) katika kuchambua data za utafiti huu. Data za utafiti huu zilizizohusiana na kuchambua sanaa na dhima za methali za Wahaya. Nadharia hii inaendana na mada ya utafiti kwa kuwa methali zilizo nyingi zimetumia lugha ya picha, ishara, taswira na mafumbo katika kufikishia ujumbe jamii husika. Maana yake ni kwamba, kinachosemwa huwenda kikawa siyo kile kinachomaaanishwa bali ni kitu kingine kabisa. Upo uwezekano wa mtoa methali akatoa methali inayomuhusu fisi na matendo yake lakini kumbe anayezungumzwa pale ni mtu mwenye sifa kama za fisi. Huenda mtu huyo atakuwa ni mtu mlafi, mchoyo ambae hawajali watu wengine bali hujali tumbo lake tu na familia yake. Sanaa katika methali za namna hii ni vigumu dhima zake kuweza kueleweka kwa wasikilizaji wa methali kama itakuwa mtu huyo hana ujuzi na maarifa ya nadharia ya Simiotiki. Methali nyingi zimekutwa na misimbo inayoienga nadharia ya Simiotiki hivyo basi imemsaidia mtafiti katika kuchambua methali kuangalia sanaa na dhima za methali hizo.

2.5.2 Nadharia ya Sosholojia

Sosholojia ni taaluma inayohusu uchunguzi wa jamii katika masuala ya kijamii kama vile kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni (Scott, 1999). Sosholojia ni taaluma pana ambayo inaingia katika taaluma nyingine kama vile sayansi, siasa, saikolojia, uchumi, maendeleo ya jamii, utawala na sheria. Nadharia hii inahusu mahusiano yaliyopo katika jamii na mfumo mzima wa matabaka ya watu kama yanavyopatikana katika jamii husika. Masuala ya watu walionacho ambao wanajulikana kama matajiri na watu wasiokuwa nacho wanaojulikana kama masikini wanaelezwa vizuri katika nadharia hii. Nadharia hii inaelezea pia matatizo ya wizi, ulevi, utumiaji wa madawa ya kulevya, magonjwa hatari kama ya ukimwi na majanga kama ukame na mafuriko. Nadharia hii pia inaongelea masuala yanayohusiana na mahusiano ya ndoa na mapenzi kabla ya ndoa na athari zake, mila, desturi na dini kuwa yana umuhimu katika kukuza na kuendeleza jamii yoyote ile duniani na hayapaswi kudharauliwa (Cross, 2011). Nadharia ya sosholojia inazungumzia kuhusu malezi ya watoto kuwa ni jukumu la walezi kuhakikisha watoto wao wanapata malezi bora ili wawe viongozi bora wa baadaye.

Muasisi aliyeibua nadharia hii ni Adam Smith katika kipindi cha mapinduzi ya viwanda huko Ulaya. Katika kipindi cha mapinduzi ya viwanda huko Ulaya kuliibuka matatizo mengi kwa wakati mmoja na hivyo kuhitaji kuwepo kwa nadharia mbalimbali za kuelezea matatizo hayo (Skeggs, 1997). Matatizo hayo ni kama vile watumishi wa viwandani kufanyishwa kazi nyingi kwa muda mwingi na malipo kidogo, matatizo ya njaa, kila kitu kuwa bidhaa na hivyo kuhitaji pesa ili kupata mahitaji hayo, unyonyaji wa kikoloni na mengine mengi. Nadharia ya sosholojia

iliibuliwa ili iweze kusaidia kuyafahamu vizuri matatizo haya na kuyapatia ufumbuzi wa kudumu.

Baada ya kuibua nadharia ya sosholojia, ilisaidia kupatikana suluhisho la kutatua matatizo yaliyosababishwa na mapinduzi ya viwanda huko Ulaya (Swingewood, 2000). Nadharia ya sosholojia ilisaidia kuondoa tatizo la wafanyakazi kufanyishwa kazi nyingi kwa malipo kidogo, iliamriwa kwamba watumishi wote wapatiwe mikataba inayoonyesha kuwa wanatakiwa kufanya kazi kwa saa nane tu kwa siku. Mfanyakazi akifanya kazi kwa zaidi ya saa nane basi apatiwe nyongeza ya fedha katika mshahara wake kwa saa atakazokuwa amezidisha kwa kadri itakavyokuwa imepangwa na mwajiri wake. Kupitia nadharia hii kulipendekezwa kuanzishwa kwa mifuko ya hifadhi ya jamii ambayo itatumiwa na wafanyakazi kuwekewa akiba ambayo itawasaidia baada ya kustaafu kufanya kazi (Wamitila, 2002).

Kutokana na maelezo hayo, tunagundua kuwa nadharia ya sosholojia ni nadharia inayofungamana na masuala ya kijamii na Methali ni moja ya kijitanzu cha fasihi simulizi ambacho kina uhusiano wa moja kwa moja na jamii. Kwa hiyo, mtafiti alitumia nadharia ya sosholojia katika kuchambua data zitakazohusiana na dhima katika methali za jamii ya Wahaya kwa sababu nadharia ya sosholojia inaendana na mada ya utafiti huu. Kwa mfano, methali, *akalimi kalungi kalaaza empisi aha rwingi*, maana yake, ulimi mzuri (*maneno mazuri*) humlaza fisi mlangoni. Malezi kwa vijana kuwa na kauli nzuri yenye kutia matumaini. Kauli nzuri huweza kukondolea uadui na kinyume chake kauli mbaya huweza kukuletea maadui. Methali nyingi zimefungamana na jamii. Huwezi kutenganisha methali na jamii.

2.6 Hitimisho

Katika sura hii ya pili katika utafiti tumewasilisha mapitio ya kazi tangulizi na mkabala wa kinadharia. Mapitio ambayo yalionyesha kuwa hakuna mtafiti ambaye aliamanika kutafiti kipengele cha sanaa na dhima za methali za Wahaya. Hivyo, katika utafiti huu tumefanikiwa kufanya utafiti wa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Tumetumia nadharia ya Simiotiki na misimbo yake minne (4) badala ya mitano: msimbo wa kiurejelezi, kiseme, kimatukio na kiutamaduni pamoja na nadharia ya Sosholojia katika kuchambua data za utafiti huu.

Mtafiti ametumia nadharia mbili kwa sababu kila nadharia kuna sehemu imeegemea. Nadharia ya Simiotiki imejikita zaidi katika kuchunguza lugha ya ishara, muundo wa lugha, mafumbo, sanaa, taswira na inaeleza kuwa hakuna uhusiano wa moja kwa moja baina ya kitaja na kirejeele bali uhusiano uliopo ni wa dhahania tu. Lakini nadharia ya Sosholojia imefungamana na jamii zaidi katika nyanja za maisha, inahusu uchunguzi wa jamii katika masuala ya kijamii kama vile kiuchumi, kisiasa, kiutamaduni na inaingia katika taaluma nyingine kama sayansi, saikolojia, uchumi, maendeleo ya jamii, utawala na sheria.

SURA YA TATU

3.0 MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Katika sehemu hii tumewasilisha mbinu za utafiti ambazo ndizo zilizotumika katika kukusanya na kuchambua data za utafiti wetu. Mbinu hizo zinawasilishwa kupitia vipengele vya eneo la utafiti, usanifu wa utafiti, kundi lengwa, aina ya utafiti, sampuli na usampulishaji. Vipengele vingine ni aina ya data zilizokusanywa, mbinu za kukusanya data, mbinu za kuchambua data pamoja na maadili ya utafiti.

3.2 Eneo la Utafiti

Eneo la utafiti ni mahali palipoteuliwa kwa ajili ya kutoa data za utafiti (Kothari,2008). Utafiti huu ulifanyika katika Kata ya Kanyigo (katika vijiji vinne ambavyo ni Kikukwe, Bugombe, Bweyunge na Kigarama). Kata ya Kanyigo ipo katika Wilaya ya Misenyi, Mkoa wa Kagera. Eneo la taaluma ni kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Mtafiti alichagua kata ya Kanyigo kwa sababu ni kata ambayo imeanza kupata maendeleo kwa muda mrefu, kwa mfano, elimu, barabara, nyumba za tofali na kuezekwa kwa bati na muingiliano wa watu wa maeneo mengine kibiashara. Licha ya maendeleo hayo wananchi wa Kanyigo bado wanazingatia mila na utamaduni wao ikiwemo lugha ya Kihaya. Mtafiti amevutiwa na hali hiyo kwamba hapo atapata data. Eneo hili la utafiti limeteuliwa kwa sababu ndilo hasa ambalo linaweza kumpatia mtafiti data za kutosha kulingana na mada ya utafiti wake wa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya.

3.3 Usanifu wa Utafiti

Usanifu wa utafiti ni ramani ambayo inaonyesha namna utafiti utakavyofanyika tangu katika kukusanya data mpaka kuchambua na kisha kuandikwa kwa tasnifu yote (Kothari, 2008). Kimsingi, kuna aina mbalimbali za usanifu wa utafiti lakini katika utafiti huu tumeteua usanifu wa uchunguzi kifani. Uchunguzi kifani ni usanifu wa utafiti ambapo mtafiti huteua eneo au jambo maalumu la kushughulikia ili kukamilisha lengo kuu la utafiti wake. Katika utafiti huu tuliteua kushughulikia methali za Wahaya katika kipengele cha sanaa na dhima za methali katika kuwasilisha ujumbe. Uchunguzi Kifani ni aina nzuri ya usanifu wa utafiti ambayo inamwezesha mtafiti kumakinikia jambo na kulichunguza kwa undani zaidi na hivyo kutoa mahitimishi ambayo ni muafaka. Pia, mbinu hii ni nzuri kwa sababu imemuwezesha mtafiti kutumia muda wake vizuri kwa sababu tayari alishatambua ni jambo gani la kushughulikia na hivyo kutopoteza muda kushughulikia mambo yasiyomhusu (Babbie, 1999).

3.4 Aina ya Data

Utafiti huu ulikuwa ni wa maskanini na maktabani. Maskani ni katika makazi ya watu na ndiko ambapo tulikusanya data za msingi kuhusu methali za Wahaya. Methali ambazo tulizikusanya kutoka kwa jamii hiyo ndizo ambazo zilitusaidia kupata data za utafiti kwa kuchunguza vipengele vya sanaa na dhima katika methali hizo. Kwa upande wa maktaba, tulikusanya data za upili katika maktaba za Chuo Kikuu Huria Cha Tanzania, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam na Makavazi ya Taasisi ya Taaluma za Kiswahili.

3.5 Kundi Lengwa

Kundi lengwa ni dhana inayotumika kurejelea watafitiwa ambao ndio wanaokusudiwa katika kutoa data za utafiti na kuufanya utafiti husika kufanikiwa (Robson, 2007). Kundi lengwa la utafiti huu ni Wahaya wa Kanyigo wanaopatikana katika vijiji vinne vya kata ya Kanyigo kama ilivyoelezwa katika eneo la utafiti wetu. Katika kundi hili kulikuwa na wazee, watu wazima, vijana na watoto. Lengo la kuwa na makundi haya manne katika kundi lengwa la utafiti wetu ilikuwa kutuwezesha kupatikana kwa data muafaka kwani kila kundi lina matumizi ya methali kwa namna yake. Mtafiti aliwahasisha watu wazima ambao wanajua historia yao wakiwemo watafitiwa wote wanaojua dhima za methali yao. Pia aliwahasisha na vijana ili kujua kama wanajua methali na endapo wazazi wao wanatumia methali kuwakanya au kuwaelimisha, je wao wanazizingatia? Mtafiti aligundua kuwa kuna vijana wanaozingatia na kufahamu mzazi anachomaanisha kupitia mafumbo ya methali. Na kuna baadhi ya vijana ambao hawazingatii pale wazazi wao wanapokuwa wanawatolea mafumbo ya methali wao huona ni maneno tu ya kawaida bila kugundua mafunzo ya zile methali waambiwa.

Jedwali 3. 1: Kundi Lengwa la Waliochaguliwa Kuhojiwa

Na.	Watoa taarifa	Jinsia	Miaka 60 na kuendelea	Miaka 45-60	Miaka 18-45	Miaka 7-18	Jumla
1	Wazee	Me	15				15
		Ke	15				15
2	Watu wazima	Me		15			15
		Ke		15			15
3	Vijana	Me			15		15
		Ke			15		15
4	Watoto	Me				15	15
		Ke				15	15
	JUMLA		30	30	30	30	120

Me – wanaume Ke – mwanamke

Chanzo: Utafiti, 2017

3.6 Sampuli na Usampulishaji

Sampuli ni sehemu ya watafitiwa inayoteuliwa kutoka katika kundi kubwa la watafitiwa ili kuwa ni kiwakilishi cha jamii nzima katika eneo au jambo linalotafitiwa (Yin, 2001). Sampuli ya utafiti huteuliwa ili kufanya kazi ya kukusanya data kuwa rahisi kwa kuwa haiwezekani kuwatafiti watu wote katika jamii katika kipindi kifupi cha utafiti. Hivyo sampuli ya utafiti huu itakuwa ni watafitiwa 120 watakaohusisha wazee 30, watu wazima 30, vijana 30 na watoto 30 kwa usawa wa kijinsia katika kila kundi. Wazee wameteuliwa katika utafiti huu kwa sababu ndio ambao wamekuwapo katika jamii kwa muda mrefu na wamekuwa wakitumia methali katika maisha yao ya kila siku. Hii ilitusaidia kupata data muafaka za kukamilisha utafiti wetu. Sampuli ya watu wazima ilituliwa kwa sababu ya kutaka kujua wanazitumiaje kama watu wazima wanaojiandaa kuelekea uzeeni. Sampuli ya vijana nayo imeteuliwa kwa sababu ya kutaka kuona kama nao bado wanatumia methali na je wanafahamu dhima ya methali katika jamii. Watoto wameteuliwa kwa sababu wao ndio taifa la kesho ambalo tunatarajia kuona likiendeleza methali katika jamii ya Wahaya na hivyo tuliona wanapokeaje methali katika michezo yao wanapokuwa nyumbani na shuleni.

Sampuli hii ya utafiti ilituliwa kwa kutumia mbinu ya usampulishaji lengwa kwa sampuli ya wazee na usampulishaji nasibu kwa watu wazima, vijana na watoto. Usampulishaji lengwa ni mbinu ya kuteua sampuli kwa makusudi mtafiti akiwa na imani kuwa sampuli hiyo itamwezesha kupata data za utafiti wake. Hivyo, mtafiti aliwatafuta wazee katika jamii ya Wahaya wa Kanyigo ambao wanajua methali na hivyo aliwafuata moja kwa moja na kuwasaili. Wazee hao walikuwa ni wale wenye

umri wa miaka 60 na kuendelea. Kwa upande wa sampuli ya watu wazima, vijana na watoto mtafiti alitumia mbinu ya usampulishaji nasibu kuwapata. Usampulishaji nasibu ni mbinu ya kuteua sampuli ambapo watafitiwa wote wanakuwa na nafasi sawa ya kuchaguliwa kuwa sehemu ya sampuli ya watafitiwa (Kombo na Tromph, 2006). Watu wazima walioteuliwa ni wale wenye umri kuanzia miaka 45 mpaka 60. Vijana walioteuliwa ni wale wenye umri kati ya miaka 18 mpaka 45 na watoto walikuwa ni wale wenye umri chini ya miaka 18.

3.7 Aina ya Data Zilizokusanywa

Katika utafiti huu tulikusanya data za aina mbili ambazo ni data za msingi na data za upili.

3.7.1 Data za Msingi

Hizi ni data ambazo zinakusanywa kwa mara ya kwanza na hazijawahi kukusanywa na mtafiti mwingine isipokuwa mtafiti huyu wa utafiti wa sasa (Kothari, 2008). Data za msingi wakati mwingine huitwa kuwa ni data ghafi ambazo hazijawahi kuwasilishwa mahali popote pale kwa kuwa bado hazijachakatwa. Hivyo, data za msingi za utafiti huu ambazo ni methali, zilikusanywa kutoka kwa watafitiwa katika kata ya Kanyigo kupitia vijiji vinne vilivyoteuliwa.

3.7.2 Data za Upili

Data za upili ni aina ya data ambazo tayari zilikwisha kusanywa na kuchakatwa kisha kuchapishwa katika vitabu, ripoti, makala, tasinifu, magazeti na majarida. Data hizi hukusanywa kwa lengo la kukazia maarifa yanayopatikana katika data za msingi.

Hivyo, mtafiti alizipitia data za upili za utafiti huu ili kumsaidia kupanua uelewa kuhusiana na mada yake ya utafiti,

3.8 Mbinu za Kukusanya Data

Data za utafiti huu zilikusanywa kwa kutumia mbinu zifuatazo:

3.8.1 Usaili

Usaili ni mbinu ya kukusanya data za utafiti kwa mahojiano ya ana kwa ana baina ya mtafiti na watafitiwa wake (Babbie, 1999). Mtafiti huandaa maswali ya muongozo ambayo atayatumia katika mahojiano yake na watafitiwa. Kimsingi, kuna aina kuu mbili za usaili ambazo ni usaili huru na usaili funge. Usaili huru ni ule ambao unakuwa na maswali yenye kumpa mtafiti uhuru wa kujieleza zaidi bila ya kuwa na mipaka pale anapoulizwa maswali na mtafiti (Robson, 2007).

Usaili funge kwa upande wake ni aina ya maswali ambyo humtaka mtafitiwa kutoa jibu maalumu bila ya kuwa na uhuru wa kujieleza kwa kina. Katika utafiti huu tulitumia usaili huru ambapo tuliuliza maswali kutoka kwa watafitiwa na kuwapa uhuru wa kueleza kadri wawezavyo. Mbinu hii ya utafiti ilitumika kukusanya data kutoka kwa wazee ambao kila mmoja alitoa methali si chini ya sita (6), watu wazima si chini ya tano (5), vijana si chini ya nne (4) na kila mtoto methali 1 au 2 wanaopatikana katika kata ya Kanyigo kama ilivyowasilishwa katika sampuli ya utafiti. Walengwa walisailiwa kwa njia ya ana kwa ana na ya hojaji. Njia ya ana kwa ana ilifanikiwa hasa kwa wazee waliokuwa hawawezi kuandika na wale japo waliweza kuandika lakini kutokana na macho yao kuwa hafifu katika kuona vizuri

kwa ajili ya umri au maradhi mahojiano yalikuwa ya ana kwa ana. Walikuwepo wengine ambao mazingira hayakuwezesha kukutana na mtafiti hivyo, mahojiano yalienda kwa njia ya simu. Mahojiano ya vikundi nayo yalikuwa ya ana kwa ana, kikundi kilikaa kwa pamoja na mtafiti na kuendesha mahojiano kwa njia ya mazungumzo na mjadala wa ana kwa ana. Kupitia mbinu hizo za ana kwa ana, mtafiti aliweza kupata data za kutosha hususani methali za Wahaya kutoka kwa wazee ambao kwanza walitutajia methali na kisha wakatuambia matumizi ya kila methali ambapo mtafiti alipata nafasi ya kuuliza maswali ya ana kwa ana, alipata nafasi ya kuuliza maswali binafsi, kuuliza maswali ya nyongeza na pia ilimsaidia mtafiti kutumia muda mfupi kupata data za kutosha zilizojibu maswali ya utafiti.

Vilevile, mtafiti aliweza kwenda katika shughuli mbalimbali za Wahaya zikiwemo harusi ambako aliweza kupata data katika shughuli tofauti za harusi zikiwemo hafla ya kumfunda bibi harusi, maarufu kama “kicheni pati.” Katika hafla hiyo ambayo huwahusisha wanawake tu. Wanawake wa Kihaya wakiwemo kina mama watu wazima walitumia sana methali katika kumfunda bibi harusi mtarajiwa. Hapo mtafiti alikusanya data kwa kuziandika methali hizo na baadae kuzipatia ufafanuzi kutoka kwa waliozitumia. Kwa njia hiyo, mtafiti aliweza kupata data pia katika hafla ya kumuaga bibi harusi (send off) na wakati wa maandalizi ya harusi kama vile kupika ambapo wanawake walikusanyika vijana na watu wazima, hapo pia mtafiti aliweza kupata data nyingi kutoka kwa vijana na watu wazima kupitia maneno yaliyotumika katika shughuli hiyo ambayo yalichanganyika na methali.

Vilevile, katika sherehe ya harusi mtafiti aliweza kupata data kutokana na methali

zilizotumika katika nyimbo za ngoma ya Kihaya ya kusherekea harusi. Na maneno ya nasaha yaliyochanganyika na methali ambayo yalizotolewa na wazazi na wazee wa Kihaya kwa bwana harusi na bibi harusi.

3.8.2 Sababu za Kutumia Mbinu hii

- i) Zilimsaidia mtafiti kukusanya data kwa haraka na kwa wingi zaidi. Kuna waliotoa data ambao hawajui kusoma wala kuandika, waliwezesha kupatikana kwa data muhimu kwa kutumia mbinu ya mahojiano, hususani wazee na vijana ambao hawajaenda shule na vijana waloishia darasa la saba.
- ii) Kuna wazee wanaojua kusoma na kuandika lakini hawakuweza kusoma kwa sababu ya matatizo ya kuumwa na macho, nao walimsaidia mtafiti kumpatia data kwa kutumia mbinu ya mahojiano zaidi na kupata data za kutosha.

3.8.3 Hojaji

Kwa upande wa matumizi ya hojaji mtafiti akiwa na msaidizi wake Bwana Valentine Ishengoma Buberwa, ambae ni mwalimu wa shule ya msingi Kanyigo, waliweza kusambaza hojaji za kutosha hususani kwa watu wazima wake kwa waume wanaojua kusoma na kuandika, vijana na watoto. Hojaji hizo zilijazwa zikakusanywa na kupitiwa ikiwa njia ya kukusanyia taarifa. Maswali haya ya utafiti yalimfikisha mtafiti katika malengo yake ya kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Maswali yaliyoulizwa na mtafiti kwa wazee kuanzia mika 60 na watu wazima kuanzia miaka 45 – 60 yalikuwa manne.

- i) Naomba unitajie methali za kihaya unazozifahamu.
- ii) Ni sanaa ya aina gani inayopatikana katika methali za wahaya?

- iii) Nielezee dhima za methali za Wahaya.
- iv) Methali za wahaya zinatumiwa katika mazingira gani?

Maswali ya utafiti kwa Vijana kuanzia miaka 18 – 45 na watoto kuanzia miaka 8 – 18 yalikuwa ni mawili tu.

- i) Nitajie methali unazozijua.
- ii) Je zinawapa mafunzo gani?

Kazi hiyo ilifanyika katika maeneo yote husika.

Sababu za kutumia mbinu hii: Mtafiti alichagua mbinu hii kwa sababu ni mbinu ambayo ilimuwezesha kupata data kwa muda mfupi na kwa urahisi zaidi. Mtafiti alipata data zilizo na ukweli kuhusiana na mada yake ya utafiti.

3.8.4 Majadiliano ya Vikundi

Majadiliano ya vikundi ni mbinu ya kukusanya data za msingi kwa mtafiti kufanya majadiliano rasmi na kundi maalumu la watafitiwa ambalo limeandaliwa kwa kazi hiyo (Kothari, 2008). Katika mbinu hii mtafiti huandaa maswali ya muongozo ambayo huulizwa kwa watafitiwa na wao kujadili mpaka kufikia hitimisho juu ya jambo lilioulizwa. Majadiliano yaliyofanywa katika utafiti huu ni majadiliano huru ambapo watafitiwa walipewa nafasi ya kujieleza kadiri wawezavyo kulingana na ujuzi wao katika methali za Wahaya. Mbinu hii iliwalenga watu wazima, vijana na watoto ambapo tuliwataka kutaja methali za Kihaya na kisha kueleza matumizi ya methali hizo. Tuliteua mbinu hii kwa sababu ni nzuri kwa vijana na watoto kwa sababu wamezoea kuitumia wakiwa shuleni. Mtafiti alijadiliana nao katika nyakati tofauti.

Na	Rika la vikundi	Idadi ya kila kundi
1	45 – 60	30 Me 15 Ke 15
2	18 – 45	30 Me 15 Ke 15
3	7 - 18	30 Me 15 Ke 15

Me – wanaume   Ke – wanawake

Chanzo : Utafiti 2017

3.8.5 Upitiaji wa Nyaraka

Upitiaji wa nyaraka ni mbinu ya kukusanya data za upili kwa mtafiti kusoma machapisho yanayohusiana na mada ya utafiti wake ili kupata data fuatizi (Babbie, 1999). Data za upili ni muhimu katika utafiti kwani huwezesha kuonyesha njia ya kufanyika kwa utafiti na kutoa pia ithibati ya kufanyika kwa utafiti. Data za upili pia hutumika katika kujazilishia au kukazia maelezo ya data za msingi na kuzifanya kuwa hai na zenye nguvu ya kuaminika kitaaluma. Mbinu hii tuliitumia katika kukazia maarifa juu ya mada ya utafiti wetu. Upitiaji huu ulimsaidia mtafiti kuongeza ujuzi na kukazia maarifa zaidi katika utafiti wake wa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Sababu za upitiaji wa maandiko ni kwamba mtafiti aweze kupata taarifa na data za upande wa pili kuhusu sanaa na dhima za methali za Wahaya.

3.8.6 Mbinu za Uchambuzi wa Data

3.8.6.1 Mkabala wa Kimaelezo

Uchambuzi wa data hufanywa kwa kutumia mbinu za mkabala wa kimaelezo na

huku ule wa kimaelezo ukiweza kusimama peke yake na ule wa kimahelehu ukitegemea mkabala wa kimaelezo ili kuwawezesha wasomaji kuelewa matokeo ya utafiti (Kombo na Tromph, 2006). Katika utafiti wetu tulitumia mbinu ya mkabala wa kimaelezo ambapo data zilichambuliwa na mtafiti kuzitolea maelezo ambayo yalisaidia kukamilika kwa malengo ya utafiti huu. Data zimewasilishwa kwa kudondolewa methali husika na kisha maelezo kutolewa juu ya sanaa na dhima ya methali za jamii ya Wahaya.

3.8.7 Hitimisho

Katika sehemu hii tumefanya uwasilishaji wa mbinu za utafiti ambazo zilitumika katika kukusanya na kuchambua data za utafiti wetu. Vipengele tulivyowasilisha ni pamoja eneo la utafiti, usanifu wa utafiti, aina ya utafiti, kundi lengwa, sampuli na usampulishaji. Pia tumewasilisha vipengele vya aina za data zilizokusanywa, mbinu za kukusanya data na mbinu za kuchambua data pamoja na sababu za kutumia mbinu hizo.

SURAYA NNE

4.0 UWASILISHAJI, UCHAMBUZI NA MJADALA WA DATA ZA UTAFITI

4.1 Utangulizi

Katika kazi hii ya utafiti, uchambuzi wa data umefanywa kwa kuzingatia malengo mahususi ambayo ni mawili. Lengo mahususi la kwanza ni kubainisha sanaa inayopatikana katika methali za Wahaya. Lengo la pili mahususi ni kuelezea dhima za methali zinazopatikana katika methali za Wahaya. Data za utafiti huu zimechambuliwa kwa kutumia mkabala wa kimaelezo ambao umeongozwa na nadharia za Simiotiki na sosholojia. Mtafiti alifanikiwa kufikia malengo yake ya kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Amefanikiwa kupata methali zinazotumika katika jamii ya Wahaya. Kwahiyo, kutokana na utafiti huu wa sanaa na dhima za methali za Wahaya tutapata taarifa zilizobebwa na sanaa na dhima za methali hizo.

4.2 Uwasilishaji wa Data

Uwasilishwaji, uchambuzi na mjadala wa data za utafiti hufanywa ili kuufanya utafitinufikie malengo yake. Kotheri (2008) anaeleza kuwa uchambuzi wa data ni kitendo cha kupanga, kuhakiki, kulinganisha, kutofautisha data za utafiti na kuzitolea maelezo kwa namna ambayo inasaidia kujibu maswali ya utafiti husika. Uwasilishaji wa data katika kazi hii ya utafiti, umezingatia matokeo ya taarifa ya data zilizopatikana baada ya uchambuzi. Majibu ya maswali ya utafiti yamewasilishwa huku kila swali likijitegemea kwa njia ya maelezo ili kuifanya kazi hii ya utafiti ikidhi malengo yaliyokusudiwa.

4.3 Uchambuza wa Data

Methali ni fasihi simulizi. Fasihi ni zao la utamaduni wa jamii fulani na si rahisi kueleza kwa hakika asili au chanzo chake. Fasihi simulizi huzaliwa, hukua, huendelea na kuenea pamoja na utamaduni na lugha inayohusika. Wataalamu wanaeleza kuwa fasihi simulizi ilianza mara tu wanadamu wa jamii fulani walipoanza kuwasiliana ni (Gibbe na Mvungi, 1987:4). Methali na mafumbo zilianza katika miktadha ya kufafanua na kufumbiana maana katika mazungumzo hasa baina ya wazee waliobobea katika ujuzi wao wa lugha. Kustawi kwa fasihi simulizi kunatokea pale inapofunzwa na kuenezwa kutoka kizazi kimoja hadi kizazi kingine na kutoka wakati hadi wakati mwingine. Kila kizazi huipokea fasihi hii na kuieneza kwa kusimulia na kuibuni upya kwa njia yake.

Katika utafiti huu data za utafiti zimechambuliwa kwa kutumia mkabala wa kimaelezo na kuongozwa na nadharia za Simiotiki na Sosholojia. Data za utafiti huu umechambuliwa kutokana na malengo mahususi ya utafiti.

Lengo mahususi la kwanza la utafiti huu lilikuwa ni kuelezea mbinu za sanaa katika methali za wahaya. Lengo mahususi la pili la utafiti huu lilikuwa ni kuelezea dhima za methali za wahaya. Uwasilishwaji wa sanaa na dhima za methali za Wahaya umewasilishwa kwa kuandika methali ya Kihaya, kuitolea tafsiri yake kwa lugha ya Kiswahili, kuandika dhima ya methali hiyo na tumeonyesha vipengele vya sanaa ambavyo vimo katika methali ambavyo vinayotumika kuwasilisha methali hiyo.

Mtafiti aligundua kuwa sanaa katika methali za Wahaya hutumika kuonya,

kutahadharisha, kukosoa, kufundisha au kuelimisha kisanaa zaidi kwa njia ya mafumbo. Wahaya wanatumia methali kwa kutoa mafunzo ya uadilifu kwa jamii yao katika shughuli za kila siku. Asili ya methali ni mafumbo ambayo ndani yake tunatapata dhamira ya kufumbua mafumbo yaliyofumbwa katika methali ambalo lilikuwa tatizo la utafiti huu, kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Matokeo ya utafiti yanaonyesha Wahaya wanajivunia mila, utamaduni na lugha yao ambayo imesheheni utajiri wa methali. Wahaya wanajivunia sana utajiri na umaarufu wa misemo hasa methali zao kiasi kwamba Mhaya halisi aliyebobea katika mila za Kihaya hawezi kuongea sentensi chache bila kuchombeza methali. Kwa njia hii, msemaji hutumia methali kuweka msisitizo katika ujumbe wa simulizi yake. Mfano mzuri ni pale Mhaya anapokuwa anaelezea umuhimu wa kuchagua mchumba mwenye tabia nzuri, anaweza kutoa tahadhali kwamba si busara kuoa mwamke mvivu. Kwa mfano, *Omukazi omunafu tayosha wabo*. Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba "mwanamke mvivu haachi kutembelea kwao", yaani lazima atatoa kisingizio kwamba labda wazazi wanaumwa au sababu yoyote nyingine ili mradi apate nafasi ya kukwepa kazi za nyumbani. Ni vijana wachache wenye uwezo wa kuongea lugha zao asilia na hata wale wanaojitahidi hawawezi kuchombeza maongezi yao kwa kutumia misemo au methali kama mababu na bibi zao.

4.4 Tamathali za Semi

Tamathali za semi ni maneno, nahau au semi ambazo hutumiwa na waandishi wa fasihi kutia nguvu na msisitizo katika maneno hayo. Semi huipamba kazi ya sanaa ya fasihi kwa kuongeza radha ya utamu wa lugha (Msokile, 1993). Tamathali za semi ni fungu la maneno lililogeuzwa maana yake ili kuwakilisha maana nyingine

(Madumulla, 2009) ameunga mkono mawazo ya Msokile. Katika tamathali za semi tutaangalia matumizi ya vina na mizani, takriri, tashibiha, tashihisi, sitiari, kejeli, tasifida, ukinzani na mafumbo katika methali. Sanaa katika methali za Wahaya inajidhihirisha katika matumizi.

4.4.1 Matumizi ya Takriri

Takriri ni usemi unaojidhihirisha katika neno au kifungu cha maneno kwenye mfululizo na mfuatano wa sentensi (Khatibu, 1986). Takriri ni stadi za kisanaa katika tanzu za fasihi ya Kiswahili. Mtumiaji hurudiarudia neno au maneno au silabi katika neno ili kutilia mkazo au msisitizo wa jambo na kurahisisha kuliweka akilini mwa msikilizaji. Takriri hutumiwa ili kuweka msisitizo kwa msikilizaji aliyekusudiwa. Katika Methali hizi za Kihaya kuna matumizi ya maneno yanayojirudiarudia (Takriri)

Methali za msisitizo –**Uwili**. Methali zenye tamathali za aina hii hukariri neno moja mara mbili ili kusesitiza dhana ya tahadhari au kuonya.

i/ “*Kyakulya kyakulya kilihai*” maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, kinakung’ata kinakung’ata kiko karibu.

Katika methali hii maneno yaliyojirudia rudia ni **kyakukya, kyakulya**

Methali hii humtahadharisha mtu na kitu cha hatari kinachomkaribia au hali ya hatari iliyokaribu

ii/ “*Kamoi kamoi nigwo muganda*” maana yake kwa lugha ya Kihaya ni Kidogokidogo ndiyo kifurushi

kamoi - kamoi

Ujumbe huu unatumika kumfundisha mtu asidharau kidogo anachokipata. Mtu awe na tabia ya kutunza kidogokidogo anachokipata

iii/ *“Ekyesherekile kimanywa eyakisherekile”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni, kilichofichwa hujua aliekificha,

Katika methali hii neno lililojirudiarudia ni **shelekile, shelekile**. Ujumbe huu katika methali unamuelimisha mtu kwamba, usikute kitu mahali kimewekwa ukadhani hakina mwenyewe. Inaelimisha na kuwaasa watu wenye tabia ya udokozi, anakuta kitu kimewekwa mahali pa siri anachukua alafu anadai au anajitetea kuwa mimi nilidhani hakina mwenyewe. Humfundisha pia mtu kuwa, anayejua aibu ya mtu au familia fulani mfano, njaa, matusi, tabia mbaya au tabia nzuri ya mtu ni yule aliekaribu nae kama vile rafiki, jamaa au ndugu wa karibu. Habari za mume utazipata kwa mkewe na habari za mke utazipata kwa mumewe na habari za mtu mwingine utazipata kwa rafiki yake yaani anaeweza kujua jambo fulani ni yule aliekaribu na jambo hilo.

vi/ *“Ekibi kihilorwa ekibi”*

Maana yake kwa lugha ya Kihaya ni kwamba, “kibaya hujiwa kibaya”

Msisitizo uwili ni **ekibi – ekibi**

Inawaonya watu wenye tabia mbaya kwamba, wasijione kuwa wao ni mahodari wa kuwafanyia watu ubaya, watakuja kukutana na watu wengine ambao ni wabaya zaidi na hao watakuja kuwafanyia wao ubaya.

Kuna methali za msisitizo wa – **utatu**. Methali za aina hii huwa na neno moja

linalorejewa mara tatu katika tungo moja ya kimethali. Kwa mfano methali zenye msisitizo wa utatu ni:

v/ “*Akawe kawe akatali kawe **kakutezomulombe***”

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “chako ni chako, kisichokuwa chako **hukupigisha umande**”

Katika methali hii maneno yaliyojirudia rudia mara tatu ni **kawe, kawe, kawe**

vi/ *Ekyawe kyawe, ekitali kyawe kyokubegana*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili, chako ni chako kisicho chako ni cha kugawana.

Katika methali hii maneno yaliyojirudirudia ni **kyawe, kyawe, kyawe**

Methali hii humfundisha mtu kutegemea nguvu zake katika mipango yake ya maendeleo. Anaetegemea kuendelea kimaisha kwa msaada wa watu wengine hata kama ni wa karibu si rahisi kufikia lengo lake kwa kuwa wanaweza wakasitisha msaada wao wakati wowote.

Kuna methali Ambazo Hurudia Neno moja lakini Mnyumbuliko Tofauti

“*Ekyesherekile kimanywa ayakisherekile*” maana yake kwa lugha ya Kiswahili, “kilichojifichwa hufahamika aliyekificha”. Methali hii ya kihaya hurudia neno moja lakini mnyumbuliko wake ni tofauti. Ujumbe huu unamuelimisha na kuaasa watu wenye tabia ya udokozi kwamba, usikute kitu mahali kimewekwa ukadhani hakina mwenyewe. Unakuta kitu kimewekwa mahali pa siri unachukua halafu unadai au unajitetea kuwa mimi nilidhani hakina mwenyewe. Humfundisha mtu kuwa,

anayejua aibu ya mtu au familia fulani mfano, njaa, matusi, tabia mabaya au tabia nzuri ya mtu ni yule aliye karibu naye kama vile rafiki, jamaa au ndugu wa karibu.

Muundo ni kipengele kinachounda fani katika kazi ya fasihi. Muundo ni mpangilio wa visa na matukio katika kazi za masimulizi na katika kazi za semi kama vile methali, muundo hurejelea mpangilio wa sentensi ambazo zinaunda semi (Mulokozi, 1996). Muundo wenye vina na mizani, msisitizo wa uwili na na utatu, Methali za Wahaya zimeundwa kwa pande mbili ambapo upande wa kwanza huwa ni swali na upande wa pili huwa ni jibu la swali hilo.

4.4.2 Mtumizi ya Tashibiha

Tashibiha ni moja katika vipengele maarufu katika tamathali za usemi na kimetumika sana katika fasihi simulizi na pia katika fasihi andishi (Wamitila, 2003). Tashibiha wakati mwingine hufahamika kama tashibihi au mshabaha (King'ei na Kemoli 2001). Wameendelea kueleza kuwa hii ni lugha ya **ulinganishaji**. Vitu viwili halisi vinavyolinganishwa huwa vinaonesha mshabaha fulani wa sifa, sura au tabia. Katika tashibiha maneno kama mithili ya, ni sawa na, ni kama, kana kwamba, kama vile, mfano wa, utadhani na utafikiri hutumiwa. Tashibiha ni kipengele cha tamathali za usemi ambacho hutumika kusisitiza jambo ambalo mtunzi au msimuliaji anataka hadhira yake ielewe vizuri (Njogu na Chimera 1999). Methali za Wahaya zinatumia tashibiha katika kufikisha ujumbe kwa anayekusudiwa kupewa meseji. Kwamfano,

i/ Abashaija nkonjwa, bahya ekishushu omunda bataiire

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “wanaume ni ndizi mzuzu, huiva ganda ndani wabichi”.

Ujumbe huu unawalinganisha wanaume na ndizi mzuzu ili kumtahadharisha mtu

kutodanganyika na muonekano wa kitu au mtu. Mwanaume alieenda kuchumbia akiwa na muonekano mzuri lakini baada ya kuoenda unamkuta ni ndizi mbichi ndani yaani ni muongo, mlevi, mkorofi hata kupiga anapiga, hana mapenzi, muonekano wake na tabia yake ni tofauti. Siyo mtu mwema.

ii/ *“Abashaija birere, tibeera munda”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “wanaume ni vibuyu havitakati ndani”.

Ujumbe wa maneno ndani ya methali unawalinganisha wanaume na vibuyu kwa kuwaonyesha baadhi ya wanaume tabia zao zilivyokuwa si za shukrani, hata ukamfanyia nini akiamua kukubadirikia ni rahisi bila kuangalia mlikotoka.

iii/ *“Abakazi nkaito y'ekigongo tejuna mahwa”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “wanawake ni ndala ya soli haijisaiddi miba”.

Ujumbe ndani ya methali unamlinganisha mwanamke na ndala ili kumuonye akuwaonyesha wanawake jinsi walivyokuwa hawapewi kipaumbele katika mambo mbalimbali ya kijamii. Hata kama mwanamke ana mawazo mazuri asingepewa nafasi ya kuyatoa ndani ya jamii kama kushauri au kutoa maoni.

4.4.3 Matumizi ya Tashihisi

Ni tamathali ya semi ambayo huvipa vitu visivyo binadamu uwezo wa kutenda kama binadamu hali ya kuwa haviwezi kutenda kama anavyotenda binadamu. Kwamfano methali ya Kihaya

i/ *“Omufu najuma mujunde”*

maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “maiti anamtukana alieoza”

4.4.4 Matumizi ya Sitiari

Sitiari ni tamathali za semi ambayo hulinganisha vitu viwili au zaidi vyenye sifa tofauti bila ya kutumia viunganishi kama ambayo hufanya kitu kimoja kuwa sawa na kingine. Kwamfano methali ya Kihaya

i/ *“Abaana ba bileebi **ni** kabuzi wesibule”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “watoto wa siku hizi ni mbuzi aliejifungua kamba miguuni”.

4.4.5 Matumizi ya Kejeli

Kejeli ni tamathali inayotumia maneno ambayo huwa ni kinyume na maana lengwa. Kama mtu hana uelewa atayaona maneno hayo ni kawaida, yakusifia au kupongeza lakini ukweli maneno hayo yanakuwa ni ya kukudharau au kukusuta kwa dharau. Wahaya nao wana methali zao za kejeli ambazo huzitumia katika shughuli zao za kila siku.

i/ *“Byalema abalaileyo, lero iwe eyaija mbwenu”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili vimewashinda waliolala huko, sembuse wewe uliekuja leo.

ii/ *Eigufa lyalema empisi, embwa elalibasa*

Maana yake ni kwamba, “mfupa uliomshinda fisi, mmbwa ataliweza?”

Hili ni fumbo lenye kumkejeli mtu ila lina mafunzo ndani yake. Methali hii huwa ni fumbo lakini kwa kumtahadharisha mtu ambaye anataka kumkanya mtoto au kumchukua kwenye kumlea kwamba, mtoto aliyeshindikana kwa wazazi wake wewe utamuweza kumlea? Mama/baba ambaye amemlea mtoto wake vibaya bila maadili hujisikia vibaya na kuanza kujutia hilo. Fumbo hili la kejeli humsaidia yule anayemchukua mtoto au kumkanya mtoto kujua anashughulika na mtoto wa aina gani na ni jinsi gani au atumie njia gani kumrekebisha tabia mbaya na kuwa katika tabia nzuri bila kumhathiri kiakili. Hutumia myama kufikisha ujumbe uliokusudiwa

kwa mlengwa.

iii/ *Iya oigute teyebesa mwana wabo*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kula ushibe haimsaulishi mtoto kwao

Ujumbe uliomo kwenye methali hii unawaasa hasa vijana kutosahau nyumbani kwao hata kama ni kubaya. Wanafundishwa uzalendo kwamba hata kama wataenda Ulaya, chuma tu mali ukifanikiwa urudi katika nchi yako siyo unakuwa mtumwa kwa sababu ya maisha.

4.4.6 Matumizi ya Tasifida

Hii ni tamathali ya usemi ambayo hupunguza makali ya maneno. Na Wahaya nao wana Methali ya Kihaya yenye maneno ya tafsida ni

i/ *Kokunira atajwala, oyanga olebayo*

Maana yake ni kwamba, “*ukimuheshimu asievaa, uvumilivu hukuishia na kumtizama*”

Ujumbe uliomo katika methali hii ni kuwaonya watu wenye tabia ya kuwavumilia wale watu wenye tabia mbaya badala ya kuwaonya na kuwarekebisha matokeo yake, wataishia kuwashangaa.

ii/ *“Omuti gurungi gumeru omumahwa”*

Maana ya kwa lugha ya kihaya ni kwamba, *mti mzuri huota kwenye miba*.

Ujumbe uliomo ndani ya methali hii humfundisha mtu kujua kuwa, jambo jema halipatikani kwa urahisi. Pia mwanamke mzuri unazaliwa naye kwa hiyo huwezi kumuoa.

iii/ *“Gatagata tayebwa wabo mbeo”*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, *maji ya vuguvugu hayasahau kwao ubaridini*,

Maana yake ni kwamba maji kabla hayajapata uvuguvugu huwa ni ya baridi hivyo hayawezi kusahau asili ya ubaridi, wakimaanisha kuwa nyumbani ni nyumbani, mtu hasahau nyumbani kwao hata kama kuna umasikini.

Ujumbe uliomo ndani ya methali huambiwa watoto au vijana wanapoanza maisha yao ya kujitegemea, ama ametoka kijijini kwenda mjini au ameolewa, hivyo huambiwa methali hii ili wasije wakapasahau nyumbani kwa kuona maisha ni mazuri huko walipo. Pia mtu asibweteke na mafanikio. Anapokuwa katika maisha ya neema asisahau kuwa kuna siku itamtoka na kurudi katika hali aliyokuwa nayo mwanzo.

4.4.7 Matumizi ya Ukinzani

Aina hii ya methali hubeba jozi za maneno yanayokinzana.

i/ *Akwima malwa, akwima tamilo*

maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni *anaekunyima pombe hukunyima kulewa*.

Anaekunyima sifa anakuhepusha na kiburi. Sifa nyingi huleta kiburi.

ii/ *Omwa manzi nibachura, omwa kitiini nibasheka*

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “kwa *shujaa wanalia, kwa mwoga wanacheka*”

Manzi – mtu shujaa na kitiini – mtu mwoga

Methali hii inazungumzia umuhimu wa kuchukua tahadhali kwenye mazingira ya hatari kwamba, amekuja mnyama mkali ambae anaweza akawadhuru, ni muhimu kuwa makini katika kupambana ane. Yule anaejifanya hodari pasipo kuchukua tahadhari huwa hatarisha maisha yake na kujiweka katika mazingira ya kuumia. Kinyume na yule anechukua tahadhari kiasi cha kuitwa mwoga, huyu hunusurika.

4.5 Muundo katika Methali za Wahaya

Muundo ni moja kati ya vipengele vinavyounda fani katika kazi ya fasihi. Kika kazi

za semi kama vile methali, muundo hurejelea mpangilio wa sentensi zinazounda semi husika (Mulokozi, 1996).

4.5.1 Matumizi ya Vina na Mizani

Vina ni kufanana kwa herufi ya kati na herufi ya mwisho katika sentensi mbili. Methali kwa kuwa zina kifungu A na B inamaanisha imebeba sentensi mbili. Methali ya Kihaya yenye vina.

i/ “*ekibi kyemanya, nenkoko eyetaya*” maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni “kibaya kinajijua na kuku hujiingiza ndani”.

Vina **ya - ya**

Vina ni **ya – ya** ambavyo vipi katikati na mwishoni mwa sentensi iliyopo hapo juu

Ujumbe katika methali hii mtu anatakiwa wakati wowote aijue hali yake na mazingira yake yanayomuajibikia. Kwamfano, unajijua una ugonjwa wa kisukari usile sukari kama vile kuku wa kienyeji anavyojua wajibu wake kwamba muda ukifika anaingia ndani ya yumba anamoishi hasubiri kupelekwa.

ii/ “*Oburogo bwomwaana, aba abutweekilwe nyina*” maana yake ni kwamba, “uchawi wa mtoto huwa amepewa na mama yake”.

Methali hii ina vina sawa lakini mizani ni tofauti. Vina ni 8 na mizani ni 10

vina ni **na - na**

Vina ni **na – na** vilivyoko katikati na mwisho wa sentensi

Ujumbe katika methali hii ni kwamba, ukiona mtoto kaja kakutukana ujue katumwa na wazazi wake kwa sababu si kawaida mtoto kumtukana mtu mzima.

iii/ “*Enda elimirwa, teshakirwa*” maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “mimba hulimiwa haihemewi” (kuhemea)

vina ni **rwa - rwa**

Hivi vina ni vile vilivyojitokeza katikati ya methali na mwisho mwa methali **rwa – rwa** kama vinavyoonekana katika methali hapo juu.

4.6 Lugha ya Mafumbo katika Methali za Wahaya

Mafumbo ni mbinu kubwa ya sanaa inayojitokeza katika methali za Wahaya. Mafumbo ni tamathali za semi. Methali nyingi zimejengwa kwa kutumia lugha ya mafumbo ili kufikisha ujumbe kwa mtu aliyekusudiwa. Matumizi ya lugha ya mafumbo ni vipengele vikongwe katika fasihi simulizi na hueleza jambo bila kutumia lugha ya moja kwa moja na kumfanya msikilizaji wa kazi ya fasihi kutafakari kuhusu hilo fumbo lililosemwa mbele yake ndipo aweze kupata maana yake (Ramadhani, 2013). Mafumbo katika methali hutumiwa ili kuficha na kupunguza ukali wa maneno hasa yale ambayo hayapendezi kutamkwa mbele za watu wenye heshima au watoto ili kulinda heshima pamoja na kudumisha mila na desturi za jamii yao. Kwa mfano, methali ya Kihaya inayosema;

i. “*Aho omulema ali, tokondekeraho kaara*”.
Maana yake kwa lugha ya Kihaya ni kwamba, “sehemu ambako kuna mlemavu usikunje kidole”

Hili ni fumbo lenye mafundisho kuwa, sehemu ambako kuna mlemavu usionyeshe ishara yoyote ya ulemavu ili isije ikaleta hisia mbaya kwa mlemavu ambaye yupo eneo hilo. Kwa mujibu wa methali hii ya Kihaya ni dhahiri kuwa semi katika fasihi zimevishwa nguo za mafumbo, sanaa ya semi katika methali imo katika kuvishwa

mavazi ambayo dhima yake ni kupoza moto unaowaka. Sanaa katika methali ipo katika mafumbo katika kufananisha na kumithilisha mambo.

4.7 Mtumizi ya Taswira

Taswira ni kipengele kimojawapo kati ya vipengele vingi vya tamathali za semi zenye asili ya fasihi simulizi (Omari,2011). Matumizi ya taswira hutumika hasa katika tanzu za ngano, methali, vitendawili na habari za kimaufumbomafumbo (Senkoro,2006). Taswira ni picha anayoipata msomaji baada ya kusikia maneno hasa yaliyoko ndani ya fumbo la methali, Sifa muhimu ya methali ni kujenga taswira au picha ambazo hutokana na mazingira. Picha hizo huhusu wanyama, ndege, wadudu, samani, silaa, mazimwi, matunda, viungo vya mwili pamoja na maumbile. Taswira / picha hutumika kutoa mafumbo ili kufikisha ujumbe wa muhusika. Mafumbo hayo huweza kufumbuliwa na mtu anayeelewa na kuwa makini. Na hapa ndipo nadharia ya Simiotiki inapofanya kazi yake ya kuchambua methali zenye taswira mbalimbali, zifuatazo ni Methali zenye kutumia taswira au picha katika kufikisha ujumbe uliokusudiwa ndani ya jamii ya Wahaya.

4.7.1 Taswira za Wanyama

i/ “Aha **mbuzi** elikwiba, tosibikao yaawe”, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “mahali penye mbuzi anaeiba, usifunge mbuzi wako karibu yake”.
Mbuzi – mnyama **mbuzi**

Methali hii inawatahadharisha watu kwa kutumia mnyama mbuzi kwamba, katika malezi ya vijana, usimpeleke kijana wako kwenye nyumba yenye kijana mwenye tabia mbaya atampotosha. Vilevile ni mafunzo ya kuelimisha namna bora ya malezi, tusipende kuwa na watu wenye tabia mbaya ili na sisi tusijekuwa na tabia kama zao

ii/ *Eigufa lyalema **empisi**, embwa elalibasa*. Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, ”mfupa uliomshinda fisi mbwa atauweza!”.

Empisi – fisi

Embwa - mmbwa

Hili ni fumbo lenye kumkejeli mtu ila lina mafunzo ndani yake. Methali hii huwa ni fumbo lakini kwa kumtahadharisha mtu ambaye anataka kumkanya mtoto au kumchukua kwenye kumlea kwamba, mtoto aliyeshindikana kwa wazazi wake wewe utamuweza kumlea? Mama/baba ambaye amemlea mtoto wake vibaya bila maadili hujisikia vibaya na kuanza kujutia hilo. Fumbo hili humsaidia Yule anayemchukua mtoto au kumkanya mtoto kujua anashughulika na mtoto wa aina gani na ni jinsi gani au atumie njia gani kumrekebisha tabia mbaya na kuwa katika tabia nzuri bila kumhathiri kiakili. Hutumia myama kufikisha ujumbe uliokusudiwa kwa mlengwa.

iii/ *Ente etuzile tebulwa bunyazi* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, Ng’ombe aliyekwenda malishoni hakosi nyasi

Ente – ng’ombe

Ujumbe huu unawahimiza watu kufanya kazi na kujishughulisha na maisha kwamba anayefanya kazi ni tofauti na asiyefanya kazi. Anayefanya kazi hakosi kitu.

4.7.2 Taswira za Mazimwi

Mazimwi ni taswira zinazofikirika kutokana na mawazo yanayofahamika akilini ambavyo ni vigumu kuthibitika kwa kuona ingawa inajengeka kwa binadamu kuamini. Mzimwi hayana umbo linalothibitika na kuonekana kwa macho bali hujengeka kwa taswira za kufikirika tu. Kwa mfano metali ya Kihaya:

i/ *Omuzimu gwomwaanyu, gukulya bundi waanyu* maana yake ni kwamba, mzimu wa kwenu, hukula au hukumaliza **kikwenu**”

Omuzimu – **mzimu**

ii/ *Agambira omu rwanga aba nateega* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni “anaeongelea kwenye kichaka (sehemu iliyotengwa na familia au ukoo ili kuhifadhi mizimu yao ndani ya eneo lao la shamba) huwa anamshitaki mtu kwenye mizimu

Nateega – kushtaki mtu kwenye mizimu ya ukoo au familia

Nateega ni neno linaloonyesha methali yenye picha ya mzimwi.

4.7.3 Taswira ya Ndege

i/ *Ajuna akanyonyi, ajuna akakya harara* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, anayemsaidia ndege humsaidia akiwa bado anaweza kupaa.

Akanyonyi - **ndege**

Fumbo hili lina mafundisho kwa baadhi ya watu ambao hawataki kuwasaidia wenzao hali ya kuwa bado wana nguvu zao za kujikimu, wanasubiri wameishiwa nguvu au wamekufa ndipo wanapohangaika katika mazishi kujionyesha kwa watu hali ya kuwa wakati yupo hai hawakuangaika kumuangalia japo kwa chakula na matibabu. Kwahiyo methali hii inatuhimiza tusaaidiane wakati mtu anapohitaji siyo awe hajiwezi tena ndo tuangaike.

ii/ *Akalezile enkoko, tikagiita*, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, “kilichomlea kuku hakimui”.

Enkoko – **kuku**

Ujumbe ulioko katika fumbo la methali hii lililotumia taswira ya picha ya ndege kuku, hutumika kuwapa mafunzo kwa vijana wasiwe na tabia ya kiburi cha kudharau

au kubeza mazingira yao ya asili ikiwemo mila na utamaduni. Kwamba hayo mazingira ndiyo waliyoishi wazazi wako na wewe ukazaliwa na kukulia. Hivyo, usitekwe na mazingira ya utamaduni wa kigeni ukatafuta kisingizio cha kudharau maisha ya asili yako.

Fumbo hili linawalenga wale wote ambao wamelelewa na vitu vya asili kama vile chakula, mavazi na malazi lakini baada ya kuloea kwenye vitu vya kisasa hivi vilivyowalea hawavitaki tena kuvitumia. Wazee wamelalamika kuwa vijana wanapokwenda mjini wanasahau utamaduni wao uliowalea kiasi kwamba wanaporudi nyumbani kuna baadhi ya vitu hawavitaki na hawataki hata watoto wao wajifunze na kujua vitu vilivyowalea.

iii/ Toolime **mugusha**, okeeganya entunguru maiba, maana yake ni kwamba, huwezi kulima mtama, ukawa mvivu kufukuza njiwa (entungurumaiba - ebiiba)

Entungurumaiba – **njiwa**

Njiwa ni jina la utambulisho wa jamii ya ndege

Ujumbe katika methali hii ni kwamba, huwezi kuzaa ukashindwa au ukawa mvivu kulea watoto wako. Ni onyo na fundisho kwa wale wanaokwepa majukumu yao ili kuwahimiza wayatekeleze. Methali hizi zina taswira ya picha ya ndege lakini anaeongelewa siyo ndege bali ni binadamu.

4.7.4 Taswira ya Wadudu

i/ Obusenene buke bukila ezipango kwaana maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, senene wembamba wanazidi senene wanene kupiga kelele.

obusenene – **senene**

Methali hii inadhibitishwa kuwa ni ya wadudu kutokana na jina **senene**

Fumbo lililomo ndani ya methali hii inaelezea taswira ya jamii kwamba, watu wenye kupaza sauti katika jamii ni wale wanyonge ambao huwa wana mengi ya kuomba au kulalamika kuliko wale ambao hali zao ni nzuri. Kwamfano, watu wenye uwezo na mahodari huonyesha uwezo wao kwa vitendo na wale ambao ni wavivu huwa wana maneno mengi kuliko vitendo.

ii/ *Agamba ebyo njoki alya, talya byaana byaazo*, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, anaesema vitu anavyokula nyuki hali watoto wa nyuki

Njoki – **nyuki**

Ni mafundisho kwamba, siyo kila mtu mwenye mali amepata kwa njia ya halali. Wale wanaojua jinsi mtu alivyopata mali au utajiri kwa njia za ubaya na dhulma huwa hawaendi kuomba msaada kwao.

iii/ *Amaani g'e kinyira njura*, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, nguvu za konokono ni mvua.

Kinyira - **konokono**

Methali inatoa elimu ya kwamba kila jambo hustawi katika mazingira yake. Kwamfano, wanyama mbuzi au ng'ombe ustawi wao upo katika msimu wa majani mengi. Mfano mwingine ni jeuri ya utegemezi, mtoto anakuwa jeuri anapkuwa katika kikundi cha watoto wenzie ndipo anapopaza sauti yake lakini akiwa peke yake hawezi kupaza sauti. Pia mbwa mwoga akiwa kwenye mazingira ya nyumba anakoishi anakuwa jeuri wa kubweka lakini anapokuwa katika mazingira ya bali na nyumba anakoishi anakuwa mpole na watoto wanaweza kumwagia mchanga na akakimbia.

4.7.5 Taswira ya Makazi (nyumba)

i/ *Enju mpango, egila embeba zigomokile* maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni ”nyumba kubwa, huwa na panya walionenepa”.

Enju – **nyumba**

Methali hii inatupa picha ya nyumba lakini ikimaanisha familia ambayo ina uwezo.

Kwa kawaida familia ambayo ina uwezo hata watu ambao huwa wanaishi mle huonekana wanamependeza kwa sababu wanapata mahitaji yote ya muhimu.

ii/ *“Enju y'obwooro, toshumuulilamu kaaw”*. Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni, “nyumba ya umasikini, usifungulie mle kitu chako”.

Enju - **nyumba**

Nyumba ya masikini inamaanisha mtu muongo au mtu mbaya ambaye akijua kitu chako atakitangaza au atakudhuru. Methali hii inatutahadharisha kuwa makini na mtu ambaye hawezi kuficha siri ya mtu yeye kila anachokiona ni lazima akiseme.

iii/ *“Amaju gapango gabiika”*, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, majumba makubwa yanahifadhi au yanaweka (vitu au mambo)

Amaju - **majumba**

Methali hii inafundisha vijana kutowadharau wazee au watu wenye umri mkubwa kwa maana ya kwamba watu hao wenye umri mkubwa huwa wamehifadhi mengi waliyoyaona na kuyaishi. Mambo hayo waliyoyaona na kuyaishi yamo mazuri na mabaya. Kwamfano, kwa upande wa mambo mazuri wanajua mambo mengi ya kimila na wamehifadhi kwenye vifua vyao kumbukumbu zake. Kwa upande wa mambo mabaya kuna uwezekano wa kuyaona mengi ikiwemo watu matajiri waliopata utajiri wao kwa dhuruma, watu walioishi kwa tabia mbaya kama vile, wachawi na wazinifu wanaozaa watoto na wake za watu na kuwaacha wengine kulea

watoto ambao siyo wao.

4.7.6 Taswira za Silaha

i/ “*Enkoni y’ahalai, teita nyoka*”

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni “fimbo ya mbali haiui nyoka”.

Enkoni – **fimbo**

Inazungumzia mazingira ya msaada unapohitajika, mara nyingi msaada wa karibu huwa na manufaa kuliko wa mbali. Kwamfano, mgonjwa aliezidiwa anahitaji msaada wa haraka wa mtatibabu, ikiwa msaada huo hauko karibu kwa maana ya hospitali kuwa mbali au dawa kuwa mbali mgonjwa anaweza akapoteza uhai.

ii/ “*Ekibi okyaka omuhoro kitakatemile*”

Maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, kibaya hunyang’anywa mundu kabla hakijakata’

Omuhoru – **mundu**

Jina mundu linaloonekana kwenye methali hii ndilo linaloonyesha silaa

Methali hii inatoa mafunzo ya tahadhali kwamba, ukiona jambo baya linataka kutokea au kufanyika chukua hatua ya kuzuia kabla halijatokea au kutendeka. Pia kuna watu wenye kufanya hiyana yaani kumuona mtu mwingine ana juhudi za kuleta mafanikio katika kilimo au biashara au lolote lile akamfanyia ubaya au fitina asiweze kufikia lengo.

4.7.7 Taswira ya Viungo vya Mwili

Kutokana na umuhimu wa viungo vya mwili kushirikiana, kutegemeana na kuupa

mwili uzima kwa sababu kiungo kimoja katika mwili kikiwa na hitilafu basi mwili wote huwa na hitilafu, hivyo, muhaya hutumia baadhi ya viungo katika mafumbo ya kufikisha ujumbe maalumu kwa jamii aliyoikusudia. Kwamfano, methali ya Kihaya

i/ *Abantu tibafunda munju, **emitima** niyo efunda*, maana yake ni kwamba, watu hawabanani wakakosa pa kukaa ndani ndani ya nyumba bali mtima au mioyo ndiyo inayobana au kujaa watu wakakosa pa kukaa.

Emitima – **mtima**/ moyo

Inawaasa watu hasa vijana wanaoanza maisha pindi wanapooa au kuolewa kwamba, wasiogope kuwakaribisha ndugu zao watakapowatembelea kwa kuhofia hali ya nyumba au maisha yao. Kwamfano, hali ya nyumba nafasi ni ndogo, fenicha ni mbaya, hali ya kipato siyo nzuri. Kwa ndugu hilo si tatizo ataelewa na kuipokea hali halisi, kama nafasi ni ndogo atalala popote, kama maisha ni duni atakula hicho mnachokula. Ukikataa kumkaribisha kwa kuhofia hali hiyo utaonekana una roho mbaya, kwani hiyo hali si tatizo kwa ndugu

ii/ “*Byalema aba **amaisho**, lero abebinonko*”, maana yake ni kwamba, yamewashinda wenye macho, sembuse wasiokuwa nayo.

Amaisho – macho

Inawazungumzi watu wanaotahadharishwa na tabia za kuingilia mambo wasiyo yaweza.

iii/ *Obunula bubili bwokya amatama*, maana yeke ni, vitamu viwili uunguza mashavu.

Amatama – **mashavu**

Inazungumzia watu wenye tabia za uroho au kutokutosheka na alichokuwa nacho. Mtu anapotaka kufanya jambo lolote kwa mafanikio aelekeze nguvu zake sehemu moja.

4.7.8 Taswira za Matunda au Mazao

Mazao ni muhimu sana katika maisha ya binadamu ambavyo huupa mwili nguvu na virutubisho, kutokana na umuhimu wa mazao na matunda Wahaya wana methali zinazoongelea mazao hayo.

i/ Toolime **mugusha**, okeeganya entungurumaiba, maana yake ni kwamba, huwezi kulima mtama, ukawa mvivu kufukuza njiwa

Mugusha - **mtama**

Mtama ni jina la utambulisho wa jamii ya mazao

Ujumbe katika methali hii ni kwamba, huwezi kuzaa ukashindwa au ukawa mvivu kulea watoto wako. Ni onyo na fundisho kwa wale wanaokwepa majukumu yao ili kuwahimiza wayatekeleze. Methali hii mtama lakini anaeongelewa ni binadamu.

ii/ Otaliba **rwongu** kukunamira mbali ozarwa, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, Usije ukawa boga ukainamia (kwa dharau)

Rwongu - **boga**

Ujumbe huu unawaasa vijana kutokudharau wazazi, walezi na sehemu walipotoka.

Hasa wanapokuwa wamemaliza masomo au wamekuwa na kwenda kuishi kwingine kwa sababu yoyote ile iwe ya ajira au ndoa. Mtu asidharau asili yake.

iii/ **Ekitoke** kiba njubu kyenda okwibira, maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni kwamba, ndizi (za kupika yaani matoke) huwa kiboko (mnyama kiboko) hupenda kuzama (kuzama majini)

Ekitoke – **ndizi**

Ndizi ni kiboko anaependa kuzama kwenye maji. Inakusudia kumfundisha au kumuelekeza mtu upishi bora wa ndizi kwa mazingira ya Wahaya. Ndizi ikiwekwa

kwenye chungu kwaajili ya kupikwa iwekewe maji mengi ili iwe imezama ndani ya maji. Hivyo ndivyo inavyoiva vizuri.

Swali la pili, Ni dhima gani inayopatikana katika methali za Wahaya? Majibu ya swali la pili, zifuatazo ni Dhima zinazopatikana katika Methali za Wahaya

4.8 Dhima za Methali Katika Jamii ya Wahaya

Wahaya wana methali zao ambazo huzitumia katika maisha yao ya kila siku. Hutumia methali katika kuelimisha jamii, kukosoa, kuhifadhi mila na desturi, kupatanisha jamii, malezi kwa watoto, kuhimiza umoja na juhudi, kuthamini chako, kutahadharisha, kuonyesha matabaka, kuonyesha athari za lugha ya kigeni, kuburudisha jamii, kuhimiza undugu, kutambulisha wanaume na wanawake jinsi wanavyochukuliwa katika jamii ya Wahaya.

4.8.1 Methali Zenye Dhima ya Kuelimisha Jamii

Mtafiti ametanguliza methali za Elimu kwa kuthamini umuhimu wa Elimu katika jamii. Methali ni fasihi simulizi ambazo zinachochea maendeleo ya jamii. Methali huelimisha jamii, hutoa mafumbo yanayofumbuliwa na mtu akajirekebisha kama ana tabia mbaya na ama akasifiwa kwa kutumia mafumbo ya methali na akafurahi. Methali hizo tunazionyesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 1: Methali za Kuelimisha

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Agenda wenka ahaba	Anayekwend a peke yake hupotea njia.	Ujumbe uliobebwa na Methali inaelimisha mtu au jamii umuhimu wa kushirikiana kufaya kazi kwa pamoja. Maana kubwa ya methali hii ni kuhimiza umoja na mshikamano katika familia, jamii au Taifa. Methali hii inamuonya mtu asifanye kazi peke yake. Inashauriwa afanye kazi na wenzie kwa kuwa akikosea anaweza akaelekezwa. Watu walioshikamana huwa na nguvu au uwezo wa kufanikisha shughuli zao za maendeleo. Kwa ufafanuzi zaidi ni kwamba kuna mambo ambayo yanahitaji nguvu kubwa ili kuyafanikisha, nguvu hiyo hupatikana kwa watu walioshikamana. Kinyume chake, kwa watu waliotengana na kuwa mmoja mmoja hukosa uwezo wa kutimiza mambo hayo.
2	Ataganyira kikele ati, tikitwa muhini	Asiyeonea huruma chura hudhani hawezi kufa kwa mpini.	Katika methali hii umetajwa ‘mpini’ aliopigwa nao chura, unaweza pia ukatumika kumpiga binadamu. Hivyo binadamu asidhani kwamba chura tu ndio mwenye haki ya kuumia wakati hata yeye linaweza kuja likamkuta. Mpini akipigwa nao chura mwanadamu hausikii uchungu wake maana si yeye aliyeumia. Lakini akipigwa nao yeye hapo atausikia uchungu wake na pengine afe. Ujumbe uliomo ndani ya methali hii ni kwamba, binadamu lazima awe na uchungu na shida inayompata mwanadamu mwenzie. Asidhani kwamba linalompata mwenzie aliwezi kumpata na yeye.
3	Akuchumbira ebibisi aba nakugonza. Yaani, Olwo omuntu kukuganyira enjara achumba bwangu bwangu byanguhe bihye olyeo, ayakuchumbra orulai aba atakwetaireho. Ayakugasha niwe murungi wawe	Anayekupikia vibichi huwa anakupenda. Yaani, Pale mtu anapokuonea huruma ukiwa na njaa hukupikia harakaharaka ili viive mapema ule, anayekupikia muda mrefu huwa hana habari na wewe.	Kusudio la ujumbe huu ndani ya methali hii ni kuwafundisha vijana kuchagua marafiki. Kwamba wachague marafiki ambao watakao mjali na wasichukue marafiki ambao wanaendekeza masilahi yao binafsi. Akusaidiaye haraka ukiwa na shida ndiye rafiki wa kweli Humfundisha mtu kumjua rafiki wa kweli, utakapopatwa na shida utamjua rafiki yako wa kweli. Kwa maana zaidi unaweza ukawa na marafiki wengi lakini usiweze kujua wapi kati yao ni marafiki wa dhiti ila utakapokuwa na shida au kupatwa na tatizo utajua ni yupi ni rafiki wa dhiti. Rafiki wa kweli utamjua utakapopata shida atakuwa wa kwanza kufika wale ambao si wa kweli watakuja kwa muda wao. Si wote watakao kuja kukusaidia wengine wanaweza wakakukimbia kabisa.
4	Omushaki ashaka ebyo alikulalamira	Anayehemea uheamea anavyoviona	Ujumbe uliomo ndani ya methali hii unamfundisha mtu kuwa, anapokuwa na shida asimpelekee shida mtu yoyote ila Yule anayeweza kuitatua. Mtu unapokuwa na shida lazima umjue unayempelekea shida yako kwamba anaweza kuitatua.
5	Ayayegumisiliz a anzindo alya birungi.	Anayevumili a mwisho hula vizuri.	Ujumbe huu uliomo kwenye methali hii, hutolewa kwa vijana wanaokwenda kuanza maisha au wanandoa wakati wa harusi. Unapofanya shughuli yoyote unatakiwa kuwa mvumilivu na mstaamilivu kwa kuwa hiyo ndo njia ya kukuwezesha

			kufanya shughuli yako kwa umakini na hivyo kupata matokeo mazuri. Au watu walioko katika ndoa wasiyumbishwe na matatizo madogomadogo yanayojitokeza. Bali wawe ni wenye kuvumiliana wasitarajie maisha yao kuwa mazuri na yenye maelewano kila siku. Siku nyingine yanaweza yakatokea matatizo ya aina mbalimbali hivyo hutakiwa kufanya subra, hatimaye matatizo hayo huisha na kuishi raha mustarehe
6	Enju yo bworo toshumululilam u kawe	Nyumba ya umasikini usifungulie kitu chako mle.	Ujumbe huu unakusudia kuelimisha watu kuwa na tabia ya kutunza siri kwamba wasiende kuzitoa mahali popote pale. Ni fundisho kwa watu kutunza siri na wasiende wakaitoa mbele ya watu wenye tabia ya kueneza maneno. Mtu hutakiwa kuchukua tahadhali ya kutosema neno lake la siri au kufanya jambo lake la siri mbele ya watu wasioweka siri ambao wana tabia ya kuchukua maneno na kwenda kuyaeneza kwa namna yao. Vilevile falsafa ya methali hii inamtaka mtu kuwa makini na jambo lake asilieze au kulifanya mbele ya watu weye tamaa au wasiyokuwa na uwezo wa kuweka siri.
7	Ebitali byawe tobitailila	Visivyokuwa vyako usiviingilie	Ujumbe uliomo ndani ya methali unawafundisha hasa vijana kuwa na adabu ya kutokuwa na tabia ya kuingilia mambo yasiyowahusu. Usiingilie jambo lisilokuhusu. Ujumbe wa methali hii ni kwamba mtu asiingilie maneno yasiyomuhusu.
8	Atakuboine takubaza	Asiyekuona hakuulizi	Ujumbe wa methali hii hutumika katika kuwaelimisha vijana kuwa na vitendo vingi kuliko maneno. Ukiwa na vitendo kuliko maneno unajijengea heshima katika maisha yako. Vitendo hujenga umaarufu wa mtu siyo maneno.
9	Abaza omuhanda tahaba	Anayeuliza njia hapotei	Ujumbe huu unamfundisha mtu kutoona aibu kuuliza asichokijua.
10	Atehanuza tategerwa	Asiye taka ushauri hashauriki	Ujumbe uliomo katika methali hii hutumika katika kuwaelimisha watu kwamba, mtu asiwe peke yake ili likitokea tatizo apate watu wa kumsaidia. Mazingira ya vijijini yalikuwa ni mazingira ya kushauriana na kuhakikisha kila mtu mambo yanakwenda vizuri.

4.8.2 Methali Zenye Dhima ya Kukuza Lugha

Baadhi ya methali za kihaya miongoni mwa zilizokusanywa zina maneno ya Kiswahili ambayo nayo yamekuja kutumika baada ya mabadiliko yatokanayo na maendeleo na vitu vilivyoletwa na mataifa ya kigeni ikiwemo dini. Kwa mfano kuna maneno kama kubatiza, gari, funguo, pasi, birika, mahakama, misa na barabara. Maneno haya yenye asili ya kigeni katika Methali za Kihaya ndiyo yanayotudhihirishia kukua kwa lugha ya Kihaya. Lugha ya Kihaya ilijiongeza maneno yaliyotumiwa na wageni. Methali hizo tunazionyesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 2: Methali za Kukuza Lugha

Na	Methali ya Kihaya	Maana Yake	Asili ya Athali ya Neno la Kigeni katika Methali ya Kihaya	Maelezo Kuhusu Neno la Kigeni katika Methali
1	Malaaya aba basi ya Kabandole, n'owenkaito nakuuba	Malaya huwa basi ya Kabandole, na wa ndala huwa anapanda	Basi – basi (magari makubwa ya kusafirishia abaria)	Basi (bus) neno basi lililotumika katika methali hi ni gari la kusafirisha abiria kwa safari za mijini au kati ya mkoa na mkoa. Basi ni moja ya aina ya magari ambayo ni matokeo ya maendeleo ya teknolojia duniani. Na hapa kwetu yamekuja wakati tayari wahaya na lugha yao pamoja na methali zao wakiwepo. Ni dhairi methali za wakati huo hazikuwa na neno basi . Haya ni matokeo ya teknolojia na muingiliano wa tamaduni za kimaendeleo. Ujumbe kwa mtu ambae hajali utu wake kwa ajili ya pesa. Huna hadhi yako ili mradi mtu ana ela atapata huduma. Hunawakataza watu umalaya.
2	Nka nohya ahanyiyo nkepasi	Mbona unaungua kwenye mataka kama pasi	Nke pasi – kama - pasi	Nke pasi (kama pasi), neno pasi lililotumika katika methali hii ni pasi ya kunyooshea nguo. Hii ni matokeo ya maendeleo ya teknolojia na vilevile muingiliano wa tamaduni ya matumizi ya vitu na lugha. Neno pasi limeingia katika methali za kihaya kutokana na wahaya kuwa na tamaduni ya kutumia kifaa hicho.
3	Ekibanja ka, orufunguluzo mfuka	Shamba ufunguo ni jembe	Orufunguluzo (kifungulio) limechanganya neno funguo kama kwa maana ya ufunguo wa kufuri au kitasa	Neno funguo linatokana na utamaduni uliokuja na maendeleo ya teknolojia iliyoleta kufuri na kitasa. Vitu hivyo havikuwa vitu vya asili kwa wahaya na hivyo havikuwa katika methali zao za asili
4	Nkawambao, nkomuislamu nebinika?	Mbona umeniganda, kama muislamu na birika?	Ne binika (na birika)	Neno birika lililotumika hapa ni birika hili linalotumiwa kuweka chai au maji. Waislaamu wengi hasa vijijini hulitumia kuweka maji wanapokwenda kunawa kwa ajili ya udhu wanapotaka kuswali. Neno hili ni matokeo ya muingiliano wa lugha ya kihaya na utamaduni uliokuja na dini. Kwamfano, utamaduni wa waislaamu kutumia birika kwa ajili ya maji kujiandalia kwenda kuswali.
5	Wagendela omukikuukuro kya misankuru	Unaendea kwenye mkumbo kama misa kuu	Misa nkuru (misa kuu) misa ni ibada ya kikristo	Neno misa kuu inahusu ibada inayofanywa kanisani na waumini wa dini ya kikristo. Hapo awali Wahaya hawakuwa na dini ya kikristo, dini hii imekuja baadae. Hivyo hili neno misa kuu ni la kigeni.
6	Waseerwa nyakashero, wakunganisa embarabara	Umepunjwa nyakashero, unawagombeza wa barabarani	Embarabara - barabara	Neno barabara ni neno la Kiswahili ambalo, kama lilivyotumika hapa lina maana ya njia ya kupita magari. Hivyo, barabara ni neno la kigeni lilioambatana na ujio wa magari.

7	Akafa ayemeleile nk'emotoka	Alikufa amesimama kama gari	Nk'e motoka - kama motorcar (gari)	Motokaa katika methali ya Kihaya ikimaanisha motorcar (gari) ni neno lililoundwa kutokana na maendeleo yaaliyokuja baadae na kuletwa kwa magari nchini. Kwahiyo ni neno la kigeni.
8	Babatiza aikiize	Hubatiza aliekubali	Babatiza – hubatiza (batiza)	Neno batiza lilivyotumika hapa lina maana ya mtu kuingizwa katika imani ya dini ya kikristo. Hapo awali dini ya kikristo haikuwepo kwa Wahaya ililetwa baadae na wageni, hivyo, neno hili ni la kigeni.
9	Kachwanta aha pasi	Mate kwenye pasi.	Mate - kachwanta	Dhima katika ujumbe huu huonyesha na kumsifia mtu ambaye anafanya kazi kwa haraka sana. Hana tabia ya kuzubaa, akitumwa hachelewi basi wakafananisha na pasi iliyoshika moto ukiweka maji hukauka haraka.

4.8.3 Methali zenye Dhima ya Kukosoa Jamii

Methali zina dhima ya kukosoa jamii. Wahaya wanakosoana na kurekebishana kwa kutumia methali ili wafuate mila na desturi za jamii yao. Kama kuna watu wavivu, walevi, wasiyoonyesha ushirikiano hizo tabia ni kinyume na mila na desturi za jamii. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 3: Methali za Kukosoa Jamii

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Agamba kumalamu asimwa bake	Anayesema kumaliza yote hushukuliwa na wachache, yaani mtu anayesema maneno yote bila kubakiza hakiba ya maneno hushukuliwa na wachache.	Dhima ya methali hii ni kwamba, inawakosoa watu wenye tabia ya kusema maneno mengi bila ya kubakiza akiba ya maneno kwani baadae anaweza akaaibika akashindwa kujitetea au akaona aibu kuingia sehemu ambayo kaongelea hayo maneno.
2	Ntwaleki eita amazale	Nipeleke nini hugaribu undungu	Dhima katika methali hii inawakosoa watu wenye tabia ya kuogopa kumtembelea ndugu yake kisa hana zawadi, kumtembelea ndugu yako siyo lazima uwe na zawadi ukitegemea zawadi utakuwa huwendi maana utakaa mpaka mpaka utakapopata zawadi.
3	Bagonza enkwi banoba omushenyi. Olwo waija busha bati chuma olwigi otahemu, olwo waija oyetwekile bakutolela enja/aheru bakunyegeza nibashemelelwa.	Wanapenda kuni na kumchukia aliyezichanja/kuzitafuta Unapokuja mikono mitupuunaambiwa sukuma mlango uingie ndani, unapokuja umejitwisha unakaribishwa ukiwa bado upon je, hukaribishwa huku wanafurahi.	Dhima ya methali hii unawakosoa watu wasijiweke katika mazingira ya kudharauliwa kwa sababu ya kutokuwa na chake. Unapokwenda kwa watu usiwe mzigo kwao. Usionyeshe kuwa wewe ni tegemezi maana utapunguza maelewano. Pia inawakosoa watu wenye tabia za kumpenda mtu kwa sababu ana kitu. Pia inawakosoa watu wenye kupenda kitu kuliko mtu, anakupenda kwa sababu una kitu ambacho ananufaika nacho lakini siku huna hakupendi.
4	Engoma emoi tejuga murango. Olwo omoi alimubi ti boona, ataitila nganda	Ngoma moja hailii koote Iwapo mmoja ni mbaya si wote usiharibie ukoo.	Dhima katika methali hii inawakosoa wanafamilia au wanajamii wasitendejamba la kuwaaibisha familia au jamii. Mtu mmoja akiwa mbaya katika familia au jamii usichukulie kuwa wote ndivyo walivyo. Inatumika kumkosoa mtu asijumlishe tabia ya mtu mmoja kwa familia nzima au jamii kwani miongoni mwao wapo wengine ni wazuri.
5	Ebitali byaawe tobitailila	Visivyokuwa vyako usiviingilie	Dhima ndani ya methali hii inawakosoa hasa vijana wenye tabia ya kuingilia mambo yasiyowahusu, wawe na adabu ya kutokuwa na tabia ya kuingilia mambo yasiyowahusu.
6	Ishe tibukye akaita omukazi. Owekiniga kingi talinda kulamurwa, ateela amwiita	Hakuwezi kucha aliua mwanamke. Mwenye haasi nyingi hasubiri kuamliwa, hupiga na kuua	Dhima ndani ya methali inawakosoa watu kutokuendekeza hasira kwa sababu mwenye hasira anaweza kuchukua maamuzi ambayo yatakuwa na madhara upande wake. Kwa mfano, motto wako amerudi shule na matokeo ambayo siyo mazuri hasira zinakupanda unaamua kumpiga. Kwa hasira zako unajikuta unamtia kilema atakae juta ni wewe kwa sababu huyo ni mwanao. Kwa maelezo zaidi ni kwamba, motto anaweza asifaulu masomo yake kama ulivyotarajia lakini akawa na uwezo wa kufanya shughuli yoyote nyingine katika maisha yake, hivyo unavyomtia kilema cha mguu au cha mkono maana yake umemuharibia hata hiyo fursa ya uwezo wa kufanya shughuli nyingine katika maisha yake.
7	Nikwo mbazara aitwa eyamwenda	Huwa nawazaa hivyo hivyo huuliwa nay a tisa. Maana yake ni kwamba, mtu	Dhima ya methali hii inawakosoa wale watu wanaoendekeza mazoea. Kwa mfano, wamezoea mvua za masika zimekuja kabla ya wakati

		anaweza kuwa mjamzito yakamtokea matatizo ya kuumwa akadharau kwenda hospitali akidhani watoto wote wana tabia ya kufanana uchungu kumbe huyu ana uchungu wake tofauti na wale waliotangulia hatimaye hiyo mimba humuua.	waowanasema kipindi cha mvua bado kumbe majira yamebadilika. Hivyo, wanapopuuza na kusubiri mvua walizozioea zinakuwa haziji kwa kuwa majira yamebadilika. Hivyo, ndio huwa mwaka wao wa njaa. Inawakosoa watu wasiokuwa makini wawe makini katika kila jambo, badala ya kutegemea uzoefu au mazoea.
8	Amala kulya ati omuka mbanyeta	Anamaliza kula eti kwetu (nyumbani) wananiita,	Dhima ya methali hii inawakosoa watu wenye tabia mbaya, akiwa anataka kitu kwako anaendelea kuvumilia lakini akishatekelezewa shida yake uvumilivu huisha na kuondoka na wakati mwingine asirudi tena kwako. Yaani, Anakuwepo kwako kwa ajili ya mambo yake akishakamilishiwa hana haja tena ya kuwa pale anaondoka.
9	Wabonempya watentemula enkuru	Umeona mpya umechana ya zamani/kuukuu	Dhima ya methali hii inatumika kuwakosoa watu wasipuuzie walichonacho kwa sababu tu wamekuwa na uwezo wa kupata kitu kingine kipya. Wakati mwingine hicho kipya ni cha kupita tu. Kwa mfano, mtu ana mke wake wa zamani anampata mke mdogo anamdharau mke wa zamani wakati huyu aliyemuoa hajakaa nae kumjua tabia yake, likitokea tatizo itambiidi arudi kwa mke wake wa zamani.
10	Ashasile niwe ayala	Anayeumia ndiye atayetandika	Ujumbe wa methali hii unalenga kukosoa na kutoa muongozo au mafunzo ili watu waone ualisia wa mambo. Mtu atakayeguswa na jambo fulani ndiye atakayelitenda. Pia si busara kutofanya jambo ambalo una uwezo wa kulifanya kwa kusubiri lije kufanywa na mtu ambaye hayupo, kwa mfano, kwa kuwa huna njaa hutaki kupika kisa atakayesikia njaa ndo aje kupika.

4.8.4 Methali zenye Dhima ya Kuhifadhi Mila na Desturi

Wahaya wana methali zinazohifadhi mila na desturi zao. Pamoja na mabadiriko ya Sayansi na Tekinolojia lakini bado methali za Wahaya zipo zilizohifadhi mila na desturi za jamii yao. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 4: Methali za Kuhifadhi Mila na Desturi

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Amaisho gomukuru gakila orumuli kumulika	Macho ya mkubwa (mtu mzima) hushinda tochi(fungu la nyasi zilizofungwa na kuwashwa kwa ajili ya kuonea, ni mfano wa tochi) kumulika.	Dhima ya methali hii inatambulisha desturi za watu wazima kwamba, macho ya mtu mzima yakimuangalia mtu hujua kwa haraka tabia ya yule mtu, iwe nzuri au mbaya hujulikana.
2	Otazinga ngata, otakaboine kya kweteeka	Usikunje kata kabla hujaona cha kujitwiisha	Dhima ya methali hii inaonyesha mila na desturi za Wahaya kwamba, huwezi kukata mbeleko ya kumbebea mtoto kabla mtoto hajazaliwa. Usinunue nguo za motto kabla mtoto hajazaliwa. Usishangilie mke kabla hujamuoa. Usifurahie jambo lolote kabla halijakaa sawa au hujafanikisha jambo hilo.
3	Omugenyi welimo talema rongoro	Mgeni wa siku moja huwezi kushindwa kumpa zawadi au kumuhudumia vizuri.	Mila na desturi za Wahaya mojawapo ni kuwakirimu wageni. Hata kama mtu ni masikini kwa mgeni wa siku moja hawezi kushindwa kumuhudumia vizuri kwani ana uwezo wa kukopa popote na baadae akalipa deni. Kwahiyo, mgeni atakapopikiwa vizuri asidhani kila siku wenyeji wake wanakula hivyo.
4	Omukama ahinduka aha nkeeto, tahinduka lulimi	Mfalme hugeuka kwenye kiti chake, hageuki kwenye ulimi(kauli)	Methali hii ina dhima ya kuonyesha jamii inavyowaelewa wafalme au watu wenye msimamo katika maisha yao. Akiamua jambo kaamua siyo kubadilisha badilisha maneno au misimamo.
5	Omwana bunyarumi aholekwa nyina	Mtoto kwa mjomba huonyeshwa na mamaake	Dhima ya methali hii inatuonyesha kwamba, mgeni mahali popote huonyeshwa njia na mwenyeji wake. Vijana huelimishwa mila na utamaduni kupitia kwa wazee wawe wa kuzaliwa, wa ukoo au wa kimila.
6	Ekyehamuro kyomukuru keba etali njara tuba tuli turo. Omukuru tagamba katuule ayanga kuganikwa, olwekyo akola omu magezi kumanyisa ekyo alikwenda kukolelwa.	Kupiga mihayo kwa mkubwa (mtu mzima) kama siyo njaa huwa ni usingizi. Mkubwa hasemi waziwazi hataki kudharauliwa, kwahiyo hufa kwa akili kujulisha kile anachotaka kufanyiwa.	Dhima ya methali hii inaonyesha mila na desturi kwamba, mtu akiwa na umri mkubwa (mtu mzima) au na hadhi fulani aichunge heshima yake. Kwa mfano, mtu anaheshimika mahali au kijijini hatakiwi kuna na tabiya ya kupayuka maneno. Mtu mwenye hadhi yake akifanya kitu (ishara) ambacho siyo cha kawaida lazima mtu awe makini kuzingatia ishara hiyo inaashiria nini.
7	Taliwo azira muziro ogutakaitaga mwaabo. Ekyaita omuruganda nigwo guba muziro gwaabo	Hakuna anayekatazwa mwiko ambao haujawahi kuua kwao. Kilichoua kwenye ukoo wenu ndo huwa ni mwiko wao	Methali hii ina dhima ya kuonyesha mila na desturi kwamba, kila mbacho kinaleta madhara katika familia, jamii au ukoo ndicho ambacho hukatazwa na ukawa ni mwiko kula, kugusa na wakati mwingine hata kukiangalia haifai. Watu walizingatia mila na desturi zao katika kupunguza matatizo ndani ya jamii yao

8	mbali oshanga omukama niwo olamiza	Unapomkuta mfalme ndipo unapotolea salamu (za heshima)	Methali hii ina dhima ya kutunza mila na destri, inatufahamisha kwamba tusiwe na tabia ya kuchelewesha mambo kwa kusubiri ipatikane nafasi nzuri. Kama jambo linawezekana leo lifanye leo leo lisisubiri kesho.
9	Nkuwe nte nkuwe nekyanzi	Nikupe ng'ombe nikupe na kifaa cha kukamia (kukamulia) mazima	Dhima ya methali hii inaonyesha mila, wahaya katika kukama maziwa hutumia (kyanzi – jagi la kienyeji). Hutumia methali hii kuwaasa watu wasiwe tegemezi kupita kiasi. Kama umepewa ng'ombe jitahidi kutafuta kifaa cha kukamulia maziwa. Vile vile kama umepewa mtaji tafuta biashara na sehemu ya kufanyia biashra bilz kumtegemea tena aliyekupa mtaji akufanyie kila kitu.
10	Obwaato bufa amagoba	Mtumbwi hugaribika karibu kufika.	Methali hii ina dhima ya kutuonyesha mila kwamba, neno bwaato ni mtumbwi ambao watu wanatumia kwa usafiri wa majini sehemu ambako hakuma meli. Inahimiza watu wawe makini, unaweza ukafanya kazi yako vizuri na ikaja kukuharibikia mwishoni.

4.8.5 Methali zenye Dhima ya Kupatanisha Jamii

Methali zina dhima ya kupatanisha jamii. Wahaya wanatumia methali zao katika kupatanishana ambazo zina maneno ya hekima ambayo yanamtuliza mtu aliyekasirika. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 5: Methali za Kupatanisha Jamii

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Enju yempaka, elya obushera bubisi	Nyumba ya mabishano, hula mtama mbichi	Methali hii ina dhima ya kupatanisha kwamba, watu wanapokuwa hawaelealani hawawezi kufanya jambo likanyooka au wakafanikiwa kwa kuwa panakosekana maelewano na utulivu wa nafsi hivyo hamuwezi kufanya kitu kikanyooka.
2	Amakunilane ti itwaare	Kuheshimiana siyo utumwa/kutawaliwa	Methali hii ina dhima ya kupatanisha, usione taabu kuheshimiana kwani huonyesha maelewano, upendo na si utawala kama wengi wanavyodhani.
3	Embaza amakulu, ebaza agataaginagize	Anayeuliza habari, huuliza yatakayomuondolea usingizi,	Dhima ya methali hii huweka utulivu katika familia kwamba, siyo vizuri kukaa unatafutafuta habari kwani habari zingine siyo nzuri zitakuletea matatizo na mfarakano ndani ya familia au jamii.
4	Gatagata tibebwa wabo mbeo	Vuguvugu hawasahau kwao baridi.	Maana yake ni kwamba maji kabla hayajapata uvuguvugu huwa ni ya baridi hivyo hayawezi kusahau asili ya ubaridi, wakimaanisha kuwa nyumbani ni nyumbani, mtu hasahau nyumbani kwao hata kama kuna umasikini Ujumbe uliomo ndani ya methali hii huambiwa watoto au vijana wanapoanza maisha yao ya kujitegemea, ama ametoka kijijini kaenda mjini au ameolewa, hivyo huambiwa methali hii ili wasije wapasahau nyumbani kwa kuona maisha ni mazuri huko walipo. Mtu asibweteke na mafanikio. Anapokuwa katika maisha ya neema asisahau kuwa kuna siku itamtoka na kurudi katika hali aliyokuwa nayo mwanzo.
5	Busheelwa aikaileyo	Huolewa aliyekaa kwenye ndoa	Methali hii ina dhima ya kupatanisha kwa pale mume na mke wanapokuwa mamegombana na mke akaamua kurudi nyumbani na ndipo hupeleka methali hiyo kwamba arudi akavumilie kwani uvumilivu hupelekea kupatana na maugomvi yakaisha. Vile vile mtu anaweza akadumu katika kazi au mazingira yoyote magumu iwapo atakuwa ni mtu mwenye uvumilivu.
6	Ebibonwa byoona tibyo bigambambwa	Vinavyoonwa vyote sivyo vinavyosemwa	Methali hii ina dhima ya kupatanisha jamii kwamba, mnapokuwa mnaishi pamoja kwa maana iwe kazini au watu waliokuzunguka ili uishi kwa furaha si kila utakachokuwa unakiona lazima ukiseme, mambo mengine hayastahili kusemwa ili yasije kuleta ugomvi.
7	Omushango tigumanya nju mmbi	Kesi haijui nyumba mbaya	Methali hii ina dhima ya kupatanisha kwamba, unakuta familia ina matatizo, maisha magumu au baba na mama wamekufa au wagonjwa au masikini hawawezi kukabiliana na matatizo yanayojitokeza na hapohapo ndo unakuta watoto wanagombana na wakati mwingine kupelekea kesi ambayo itawagharimu pesa. Ndipo hutolewa methali hii kwamba kesi haijui nyumba mbaya kwa maana kwamba kesi au shida haichagui pa kuingia.
8	Shweeka amazi oite ebituzi	Funika mavi uvune uyoga	Dhima ya methali hii inapatanisha kwamba, funika mabaya uendelee na mambo mengine. Inampa mtu uvumilivu wa kuachana na vitu vya kumkatisha tama ama kumuondolea amani ya moyo wake kwa kuwaza vitu ambavyo ana uwezo wa kuvipuuza na akasonga mbele.
9	Omushango gwasinga	Kesi imeshinda nguzo	Methali hii ina dhima ya kutuonyesha utamaduni wa watu wakiwa wanapatanisha kesi katika jamii zao kwamba,

	enyomyo		anapotuhumiwa mtu au mtoto kwa kosa ambalo limetendwa na mtu akawa na ujasiri wa kujitetea au kutetewa na mtu mwingine tunasema kuwa nguzo ndiyo imeshinda kesi au nguzo ndiyo iliyopatikana na hati. Maana yake ni kwamba hakuna aliyetiwa hatiani ingawa kosa limefanyika,
10	Abantu tibafunda munju, emitima niyo efunda	Watu hawajai (hawabanani) ndani wakakosa pa kukaa, mioyo ndiyo inayojaa	Ujumbe ndani ya methali hii hutumika kuwapatanisha watu wawe wamoja, hasa vijana wanaoanza maisha kwamba, pindi wanapooa au kuolewa wasiogope kuwakaribisha ndugu zao watakapowatembelea kwa kuhofia hali ya nyumba au maisha yao. Kwa mfano, hali ya nyumba nafasi ni ndogo, fenicha mbaya, hali ya kipatp siyo kizuri. Kwa ndugu hilo si tatizo ataelewa na kuipokea hali halisi. Kama nafasi ni ndogo atalala popote, kama maisha ni duni atakula hicho unachokula. Ukikataa kumkaribisha kwa kuhofia hali hiyo utaonekana una roho mbaya kwani hiyo hali si tatizo kwa ndugu.

4.8.6 Methali Zenye Dhima ya Malezi watoto

Dhima za methali hizi ni kuchochea malezi ya watoto kwa kumnyoosha na kumpa busara mtu ili kuzingatia malezi ya watoto. Mtu mzima ambaye hakupata malezi mazuri utotoni anapewa methali ili ziweze kumsaidia kubadilika na kuweza kuwalea watoto wake katika malezi bora ili wasije wakawa kama yeye. Kwahiyo, mtafiti ameona akusanye methali zenye dhamira ya malezi ili kuonyesha umuhimu wa malezi mazuri ya watoto. Ikumbukwe kwamba hakuna kizazi bora kitakacholeta maendeleo katika jamii kama kizazi kilichoelimika, lakini kizazi hiki kinaweza kuwa kigumu kukipata kama hakijaandaliwa kwa malezi yaliyo bora kwani elimu bila adabu ni sawa na utu uzima bila hekima, na kusoma ni kustaarabika. Babu zetu walituachia methali za malezi ili tuweze kuziendeleza katika malezi. Methali hizo tunazionyesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 6: Methali za Malezi kwa Watoto

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika Maneno ya Lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Omwana komuganyira kumutera akyali muto, akula nekyejo	mtoto ukimuonea huruma kumpiga akiwa mdogo, hukuwa na jeuri	<p>Ujumbe huu unatoa onyo mtu au watu wasipuuze majukumu yao. Maana matokeomyake ni mambo kuharibika. Hivyo, malezi yoyote ya mtoto au ya mfanyakazi katika sehemu ya kazi yanahitaji maandalizi na muongozo. Vinginevyo ikiwachwa hivihivi mtoto akue atakavyo au mfanyakazi afanye atakavyo, itakapojitokeza tabia au matokeo mabaya wakulaumiwa ni Yule aliyetakiwa kulea au kutoa muongozo.</p> <p>Shughuli au Jambo lolote lile lazima lifanywe kwa kufuatwa utaratibu pasipo kupuuza vinginevyo litashindikana. Usipofuata muongozo wa kusimamia watu waliochini yako tarajia matokeo yasiyokuwa mazuri. Tabia njema au mwenendo mzuri wa kiutendaji hutakiwa kuandaliwa mapema kwa muhusika. Kwa mfano, mtu ni kiongozi sehemu ya kazi. Lakini anawaachia wafanyakazi waliokuwa chini yake wafanye kazi pasipo usimamizi maalumu. Matokeo yake kazi zao zinakuja kuonekana kazi zao hazina ufanisi ulio bora. Hivyo wakulaumiwa siyo wafanyakazi bali ni yeye aliyewaachia wafanye watakavyo.</p>
2	Omuzaile kakuleba busha omanyanya ekyowakola anga ekyolikwija kukola	Mzazi akikutizama tu hujua ulichokifanya au unachotaka kufanya.	<p>Ujumbe wa methali hii ni kwamba vijana wanatakiwa watambue kuwa hawawezi kuwadanganya wazazi wao na waliotelewa au kupewa muongozo mzuri wanapofanya jambo lolote la kinyume lisilokubalika na jamii wao ndo wawe wa kwanza kujua kwamba wamekosa. Yaani unapokuwa na neno la kumwambia mtu mbele ya watu wengine tumia njia ya kumfanya yule unayetaka kumwambia aelewe na wale wengine wasiohusika wasielewe</p> <p>Ujumbe wa methali hii ni kutaka mtu au jamii itambue kwamba watu waliotangulia kwa ujuzi au kwa uzoefu wa kiumri wameona mengi kwa kuwa wamejifunza na kuona mengi hivyo wewe ambaye huna ujuzi kama wao au wewe ambaye ni mtoto au mdogo kwa umri huwezi kuwadanganya na usijaribu kuwadanganya kwa kuwa wamekuzidi, chochote utakachojaribu kuwadanganya watajua. Wewe unatakiwa ujuwe hilo. Unapokuwa na jambo la siri ambalo unataka kumfikishia mwenzi pasipo mtu mwingine aliyepo hapo kujua tumia mbinu ya maneno yakayomfanya uliyemkusudia kuelewa na yule mwingine asielewe. Kwa mfano, mtu amekuagiza kwamba subiri mtu atakae kuletea pesa zake kisha umpelekee, umesubiri yule mtu akaja lakini hakuleta pesa hivyo unapokwenda kumpa taarifa hiyo ukamkuta na watu wengine unaamua kumfikishia taarifa pasipo wengine kutambua,</p>

			unaweza kutumia maneno kama hivi, “yule amekuja kutoka shule lakini vitabu vyako hakuleta”. Au kama uliyemtuma hutaki akwambie chochote mbele za watu mtizame kwa jicho la kumkataza asiseme chochote.
3	Abalezi babili baliza omwaana	. Walezi wawili humliza mtoto	Ujumbe huu ndani ya methali unatumika katika kuwaonya watu kwamba, mtu anaepewa kazi fulani asipewe amri tofauti na watu wenye mamraka juu yake. Vinginevyo kazi itaharibika.
4	Ateela abaana ateela boona	Anayewapiga watoto hupiga wote	Ujumbe katika maneno ya methali hutumika katika malezi ya watoto kwamba, unapowakanya watoto lazima uwakanye wote, usiweke ubaguzi katika ulezi wa watoto kwani watoto wote wanahitaji malezi mazuri
5	Akaana akolaeka tokateeza lume	Mtoto utakaembeba humpigishi umande	Ujumbe wa methali hii hutumika katika malezi ya watoto kwamba, mtoto wako wa kumzaa huwezi kumlea hovyoyote, utamlea vizuri kwa sababu ukikosa kumlea vizuri akija kuwa na tabia mbaya utakayeibika ni wewe mzazi.
6	Ekibura buguzi, kigarukira nyinakyio	Kinachokosa kununuliwa humrudia mamaake	Ujumbe katika malezi unatufahamisha kuwa, bidhaa inayokosa ubora umdodea mwenye mali. Kwamfano, anaekosa sifa za tabia njema huwa ni vigumu kuolewa au kuoa na kuanza maisha yake. Huishia kuwa mtoto wa nyumbani. Kinachokosa kununuliwa humrudia mamaake. Dhima iliyomo ndani ya methali ni katika malezi ya watoto kumfahamisha mzazi kwamba, ukimlea mtoto vibaya atakudodea hatopata kuolewa kwa mtoto wa kike na hatopata kuoa mtoto wa kiume kutokana na tabia zao mbaya. Watu wataambizana kwamba usikubali huyo akuoe au uolewe naye, hafai. Kwahiyo utakaa kwa mama yako kwa sababu mtoto akiharibika hudhani mama ndiye aliyeshindwa kumlea vizuri huyo mtoto hata kama baba yake yupo lakini lawama atapewa mama.
7	Oburogo bwomwaana, aba abutweekilwe nyina	Uchawi wa mtoto huwa ametumwa na mamaake	Ujumbe katika methali hii ni kwamba, ukiona mtoto kaja kakutukana ujue katumwa na wazazi wake kwa sababu si kawaida mtoto kumtukana mtu mzima.
8	ebibisi obichumbirwa nyoko,ebiire obichumbirwa mukasho	Vibichi hupikiwa na mamaako, vilivyoiva hupikiwa na mama wa kambo	Mama wa kambo anasimama kama mtu wa pembeni wa kujipendekeza. Chakula cha nyumbanu hupikwa kawaida. Cha kukirimiwa ni cha maalumu hutengenezwa kwa ubora wa kupendezesha. Cha nyumbani siyo kibichi lakini huwezi kukifananisha na chakula cha kualikwa kama vile kuna mgeni rasmi.
9	Omwana lwongu rubogorwa, koba otarugoboile rulabayo	Mtoto ni shina la boga	Dhima ya methali hii inazungumzia malezi kwamba, mtoto usipomlea atapotea. Mtoto anahitaji kulelewa na wazazi wake ili aweze kuwa na mila na desturi za kwao vinginevyo atakwenda kukulia katika mazingira mengine na kuishia kujifunza mila na tamaduni za wengine.
10	Abaho aimile nyina, tabaho aimile mwana	Kuna aliyemnyima mama yake, hakuna aliyemnyima mtoto.	Dhima ya methali hii inazungumzia mazingira ya huruma na ya kutokuwa na huruma. Ni rahisi kwa binadamu kumuhurumia mtu asiyejiweza, uwezo wa kiafya au wa kiuchumi na hivyo kumpa

			<p>msaada. Lakini ni vigumu kumuhurumia anayeonekana kuwa na uwezo.</p> <p>Ipo pia sura ya pili kuwa, mama mwenye mtoto mdogo ambae ana shida inayomuhusisha mtoto wake ni rahisi kupata msaada. Msaada huo japo atapokea mama huwa umemlenga mtoto, na siyo mama yake. Hivyo, ni rahisi mtu kumsaidia mtoto mwenye shida kuliko mtu mzima.</p>
11	Ekyesiza kinena eigufa	Kinachonyamaza hung'ata mfupa	<p>Dhima katika ujumbe huu humfahamisha mzaza au mlezi kwamba, mtu au motto aliyekuwa kimya ana mambo mazito katika kichwa chake.</p> <p>Anaweza kufanya usiyoyategemea kutoka kwake. Inatumika kumfahamisha mtu kuwa makini katika malezi. Mtu anaweza kuwa na watoto wake wawili watatu miongoni mwao anaweza akawepo asiye na maneno mengi kama wenziwe. Dhima ya methali hii inamtaka mzazi awe makini na yule mtoto mwenye tabia ya ukimya. Huyu anaweza akawa na mambo au siri nzito anayoificha.</p>

4.8.7 Methali zenye Dhima ya Kutiana Moyo

Wahaya wanatumia methali zenye dhima ya kuhimiza kufanya vitu vizuri. Pia humsaidia mtu mwenye shida kuona shida ni sehemu ya maisha ya mwanadamu na asijione kuwa yeye peke yake ndo mwenye matatizo peke yake. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 7: Methali za Kutiana Moyo

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Ekyo abiikila omunaku, tikijunda	Anachomuwekea masikini hakiozi. Yaani, Mungu anachomuwekea masikini hakiozi.	Methali hii ina dhima ya kuwapa watu faraja ambao wanajiona wamekwama kimaisha ama kimaendeleo kwamba, kila mtu ana fungu lake kutoka kwa Mungu. Wakati ukifika Mungu atakupata tu.
2	Enaku ziba za bulyoomoi, nenkende elaala eshuntamile	Umasikini au shida huwa ni za kila mmoja, na nyani hulala amekaa	Methali hii ina dhima ya kuwatia moyo watu wasijione wao ndo wenye shida peke yao kwani kila mtu huwa ana shida zake. Yaani asiyekuwa na hili ana lile kikubwa ni subira tu.
3	Enaku zilindwa akagumile	Shida au umasikini hulindwa na aliyeimara	Methali hii ina dhima ya kumuimarisha mtu kuwa na subira ili asiteteleke na kukata tama apate kufanikiwa. Shida huchukua muda mrefu kusahaulika unahitajika uvumilivu na uimara ili kuzipita na kupata mafanikio.
4	Ezisherela tiizo zishweera	Zinazochumbua sizo zinazooa. Yaani, mapenzi yanayotumika kumchumbia mtu siyo yanayoendelea wakati wa ndoa.	Inatia faraja kwa mtu ambaye alidhani kuwa yale mapenzi yaliyokuwa yanatumika wakati wa uchumba ndo yataendelea kutumika hata baada ya kuolewa. Ukishakuwa kwenye ndoa na mapenzi hupungua kila kukicha kwahiyo ni kitu cha kawaida watu kujua ili wasije wakasumbuka mpaka ikapelekea kwenda kushitaki.
5	Omunaku talonda	Masikini haokoti	Dhima ya methali hii inaonyesha tabala la mwenye nacho na siyekuwa nacho. Masikini akinekana kuwa na kitu anadhaniwa kaiba.
6	Omunaku tafuga mbwa	Masikini hafugi mbwa	Methali hii ina dhima ya kuonyesha matabaka ndani ya jamii. Mtu asiyekuwa na mali au uhakika wa kumudu kulisha familia hawezi kufuga mbwa kwani hatoweza kumlisha chakula. Vile vile kijana ambaye hana uwezo hawezi kuoia kwani hatoweza kumtunza mwanamke.
7	Omwitwa wa maizi agobera mbali amanya	Muuliwa na maji hufikia anapopajua, yaani, mwenye shida hukimbilia anapopajua.	Dhima ya methali hii ni kumtia moyo mtu mwenye shida asijione mnyonge kama vile hana watu wa kuwakimbilia na kumsaidia. Mtu akiwa na shida akimbilie kwa watu wake ambao anaamini watamsaidia,
8	Onjune omukyanda, ndikujuna omutoigo	Nisaidie kwenye jua nitakusaidia kwenye mvua.	Methali hii ina dhima ya kuwaamasisha watu kusaidiana. Shida hazifanani, kusaidiana huwa katika njia tofauti anayekusaidia leo utamsaidia kesho.
9	Otasheka enaku, mushana tigujweera hamo	Usicheke shida au umasikini, jua halimuwakii mtu mmoja. Yaani, umasikini ni kama jua haliwaki mahali pamoja.	Methali hii ina dhima ya kuondoa matabaka kwa walio nacho (tajiri) na wasiokuwa nacho (masikini). Siyo vizuri mwenye nacho kumcheka asiyekuwa na kitu kwani ya kesho huyajui, ni vema tukasaidiana kuliko kuchekana, kumcheka masikini ni kijidanganya.
10	Atongana kulya tasingwa	Anayejitetea kula hashindwi	Inahima mtu kuendelea kuwa moyo wa uvumilivu anapokuwa anafanya jambo lake mpaka atakapofanikiwa

4.8.8 Methali zenye Dhima ya Kuhimiza Umoja za Juhudi

Wahaya wana methali zao zinazohimiza umoja na juhudi katika mshikamano na ushirikiano kufanya kazi kwa pamoja kwa juhudi na maarifa ili kupata maendeleo. Methali hizo tumezionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 8: Methali za Kuhimiza Umoja za Juhudi

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Kowajwiire, otatiina mpango	Ukishavua nguo usiogope kubwa	Methali hii ina dhima ya kuhimiza juhudi na ujasiri kwa mtu ambaye ameamua kufanya jambo lake, kwamba hata akikutana na vikwazo asirudi nyuma asonge mbele.
2	Ebinyomo bibili tibilemwa nsenene emoi	Sisimizi wawili hawashindwi senene mmoja.	Inahimiza umoja kwamba, watu mnaposhirikiana katika kufanya jambo lenu ni lazima mtafanikiwa kwani umoja ni nguvu na utengano ni udhaifu.
3	Obwooro ntare, kotarashaine yakulya	Umasikini ni simba, usipopigana nae atakumeza	Inahimiza juhudi za kufanya kazi, kama mtu akipata fursa ya kufanya kazi inabidi ajitahi ili kuondoa umasikini. Umasikini umefananishwa na simba kwamba husipojitaidi kupigana na umasikini umekwisha kama ambavyo utakutana na simba ukaweka juhudi zote za kuweza kupambana nae ili asikue.
4	Akake okalya nowawe	Kidogo hula na wa kwako	Inahimiza umoja katika jamii kwamba, hata kama mtu yupo katika hali ya umasikini isimzuie kuwasaidia wenzake kwa hicho kidogo alichokuwa nacho.
5	Ekyaala kimoi tikiita ndai	Kidole kimoja hakiwi chawa	Methali hii ina dhima ya kuhimiza umoja. Watu washirikiane katika kutimiza malengo. Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu, hivyo kidole kimoja kitashindwa kua chawa kwani kinahitaji kushirikiana na kidole kingine ili viue chawa.
6	Ayalima atakugabila, togila oti alima	Anayelima bila kukupa huwezi kusema kuwa analima	Inahimiza umoja na mshikamano wa kupeana. Mtu akiwa anafanya kazi hata kama ana pesa kiasi gani huwezi kusema ana ela kwa sababu hizo ela zake hazikusaidii wewe.
7	Ababili bageya omoi	Wawili humteta mmoja	Inahimiza umoja kwamba, watu wawili wakikaa pamoja wanaweza kupanga mipango yao na wakafanikiwa, ambapo mtu mmoja hawezi kupanga peke yake.
8	Abagenda babili baijukanya	Wanaokwenda wawili hukumbushanya	Inahimiza umoja kwamba, watu mnapokuwa wawili katika safari au katika shughuli mbalimbali mtaweza kukumbushanya mambo muhimu ambayo mmojawapo anakuwa amesahau au amekosea kuyafanya.
9	Ekitagamba tikilema agamba	Kisichoongea hakishindi anayeongea	Inahimiza juhudi kwamba, kitu ambacho hakina uwezo wa kuongea hakiwezi kumshinda mtu anayeongea hata kama jambo lenyewe litakuwa ni zito namna gani inabidi ujitahidi kulifanya kwa hali yoyote ili kulikamilisha. Kwa mfano, unapeleka ng'ombe malishoni na ng'ombe wanasubua, kwa kuwa ng'ombe hawaongei wewe uliyepewa uwezo wa kuongea na kufikiri utajua jinsi ya kuwadhibiti mpaka uwafikishe malishoni.
10	Engalo ibili kunabishanya	Mikono miwili kunawishanya	Inahimiza umoja, kusaidiana na kushirikiana ni muhimu sana katika kufikia mafanikio.

4.8.9 Methali Zenye Dhima ya Tahadhari / Kuonya

Wahaya wanatumia methali kwa kuonya na kutahadharisha kwa matatizo yanayoweza kutokea yenye madhara. Wahaya wanatumia methali zenye maneno ya hekima kujenga tabia njema ndani ya jamii yao. Methali hizo tumezionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 9: Methali za Tahadhari/Kuonya

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya Katika maneno ya yugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Okwiyao kake atagaruileho kamalayo eihanika	Kutoa kidogo bila kurudisha humaliza kuanika	Ujumbe unakusudia kumtahadharisha mtu kukumbuka kuweka au kuongeza pale anapotoa kitu hata kama ni kidogo.
2	Okuchura muno tikugarula yafa	kulia sana hakumrudishi aliyekufa	Ujumbe huu unamuonya mtu kwa mfano, mkulima ambaye hakupata mazao ya msimu kutokana na sababu mbalimbali asipoteze muda kwa kunungunika kwa msimu uliotipa bali ajiandae na musimu ujao. Usipoteze muda juu ya jambo lililopita. Kuwa na tabia ya kuendelea kujipanga yaani usipoteze muda kwa jambo lililopita kutokana na wakati. Mtu kuacha kuropoka yaani kuepuka kutoa neno lisilofaa mbele za watu. Neno ukishalitoa mbele za watu si rahisi kulirudisha kinywani.
3	Abarungi byahi, tibiwa mungemu	Wazuri ni kamba (za migomba), haziishi kwenye migomba. Yaani byai ni kamba zinazotoka kwenye mgomba	Ujumbe huu hasa unawahusu vijana ambao wanapata mchumba alafu mchumba anaonekana kumkataa au kubadili mawazo, Yule mwingine anataka kujiua au kupigana. Hapo ndipo wazee wanapowaasa vijana kuwa mbona hao wapo wengi na wazuri wanaendelea kuzaliwa!
4	Kanyasi kamoi kakamara obwoki	Unyasi mmoja ulimaliza asali. Yaani unyasi uliotumika kuchovya kwenye asali na kuilamba hatimaye ulimaliza asali yote.	Ujumbe huu unamuonya mtu kuwa makini na matumizi yake. Asione kwamba anachukua kidogokidogo akadharau anaweza akashtukia kimekwisha Inamtahadharisha mtu asidharau kitu au jambo dogo linaweza likawa na athali kubwa.
5	Ekyagambwa bangi rwna kilakazoka	kilichosemwa na wengi huwenda kikaonekana.	Ujumbe huu unakusudia kumuonya mtu kutodharau maoni ya wengi inawezekana kuna ukweli ndani yake yaani achunguze kupata ukweli wake. Jambo linalosemwa na wengi linaweza likawa na ukweli. Kwa mfano, kijijini watu wengi wanaweza kuwa wanasema fulani ana tabia mbaya kama vile uongo au wizi. Au wanaweza kusema fulani anatabia nzuri ya kupenda wageni au anapenda ukweli, kauli hizo za wengi zinaweza zikawa na ukweli ndani yake.

6	Munywanyi wawe akuigisa eboneka murumuna wawe akuigisa ebura	rafiki yako mnatafuta inayonekana ndugu yako mnatafuta isiyoonekana	Ujumbe huu unakusudia kuonya kwamba, rafiki yako anaweza akawa na msaada mkubwa wa kufanikisha maisha yako kuliko ndugu yako.
7	Ndakushanga aha kibira kya bunanka, aba nakulisa emibwi	Nitakukuta kwenye msitu wa sehemu fulani huwa anakufanya uliwe na mbu	Ujumbe unamtahadharisha mtu asikubali ahadi isiyokuwa na maelezo ya kutosha kwani inaweza ikampotezea muda na kumsababishia matatizo au hasara. Asipokupa maelezo ya kutosha, hujui muda gani hapo atakuwa anakutupa kwenye msitu tu ukaliwe na mbu.
8	Ebyazi bya bunanka biterela aba alabigwileho	Miamba ya sehemu fulanu hutekeza huwa alishaanguka pale	Ujumbe huu unawaonya watu kwamba, wakimkuta mtu anazungumzia jambo zito kwamba amelishuhudia au limemkuta asidharau. Anayezungumzia kisa cha mkasa ni dalili kuwa kimemkuta
9	Obujune bworubugo bwija noyara	Uzuni wa nguo (orubugo - magome ya miti) huja wakati unatandika	Ujumbe wa methali hii unamtahadharisha mtu kutodharau kitu kinachomfaa au jambo kwa mfano, kazi au kilimo, ukiacha kuthamini kitaharibika na utajuta na hatimaye utajuta. Kuwa na tabia ya kujali kinachokufaa. Ukikidharau kitakupa uzuni pale uapokihitaji. Kwamfano una nguo yako unayoitegemea kuivaa kwenye shughuli unaporudi ivue ifue iweke vizuri, vinginevyo siku ya kuhitaji itakutia uzuni maana itakuwa chafu au haikupigwa pasi.
10	Alala njweli tagona	anayelala kwa jirani hakoromi	Ujumbe huu unamuonya mtu anapokwenda ugenini afate masharti ya wenyeji wake. Kama ulikuwa na tabia ya kuzurura na kuchelewa kurudi nyumbani usiku hacha kwa sababu wanaweza wakakufungia milango ukalala nje. Unapokwenda ugenini usiendekeze tabia zako

4.8.10 Methali Zenye Dhima ya Kumuhimiza Mtu Athamini Kitu Chake

Kitu chako kina thamani kuliko cha mwenzio. Kibaya chako si kizuri cha mwenzio. Siku zote mtu huwa anathamini kitu chake, pasipo kuangalia kitu hicho kina uzuri au thamani gani. Hii ni kwa sababu kitu cha kuazima huwa hakina uhakika na hakitoshelezi malengo yanayokusudiwa katika muda muafaka kabla ya kutakiwa na mwenye mali yake. Babu zetu kwa kuliona hili, waliamua kutufundisha methali na kuzihimiza ili watu wathamini vitu vyao na waangalie jinsi ya kuvitunza na si kutamani, kutegemea au kujali kitu cha mtu mwingine.

Jedwali 4. 10: Methali za Kuhimiza Mtu Athamini Kitu Chake

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Ekyawe kijunda nokara	chako huoza huku unakibanika au unakikausha au unakipasha moto .	Ujumbe huu kusudio la chako ni kidonda chako. Yaani kidonda chako hata kikiwa kimeoza, wewe mwenyewe hukisikii chanuka kwa kuwa ni chako, huwezi kujiepusha nacho. Aibu yako au ya mtu wako, uovu wako au wa mtu wako huuoni na ukiuona haukuchukizi sana kama aibu au uwovu wa mtu mwingine. Dhima, inamfundisha mtu kuthamini jambo lake au kitu chake. Kwa mfano, una mwanao ambaye ana baadhi ya tabia zisizopendeza katika jamii lakini huwezi kumsusa utaendelea kuwa nae kwa sababu huyo ndiye uliyejaaliwa kuwa naye, kwa kawaida huwezi kumsusa mtoto wako.
2	Lukenwa agabirwa mukaishe, alikutweleza akabunda agabirwa nyina	Aliyedhoofika hupewa chakula na mama wa kambo, anaehemea juujuu tumbo hupewa chakula na mama yake mzazi. Yaani mwenye afya mbaya hulishwa na mama wa kambo, mwenye afya nzuri hulishwa na mamaake	Dhima iliyomo ndani ya methali hii ni kwamba, katika malezi ya watoto mwenye tabia mbaya hakulelewa na mamaake lakini mwenye tabia nzuri amelelewa na mamaake. Maelezo.
3	Omwana murungi alerwa nyina kalerwa mukaishe tagira ngesho	Mtoto mzuri hulelewa na mama yake, akilelewa na mama wa kambo hawi na tabia nzuri	Maana yake ni kwamba, tabia ya mwana ni malezi ya mama mzazi wala siyo mama wa kambo. Ujumbe huu unatumika kuwaasa wanawake wanaokimbia kwenye ndoa zao wakategemea mume aoe mke mwingine aalelee watoto wao.
4	Ekyawe kyawe ekitali kyawe kyokubegana	Chako ni chako kisicho chako ni cha kugawana	Dhima iliyomo ndani ya methali inamfahamisha mtu kujali chake na kuweza kujitegemea kwa kutumia nguvu zake katika mipango yake ya maendeleo. Anaetegemea kuendelea kimaisha kwa msaada wa watu wengine hata kama ni wa karibu si rahisi kufikia lengo lake kwa kuwa wanaweza wakasitisha msaada wao wakati wowote.
5	Otaliba rwongu kukunamira mbali ozarwa	Usije ukawa kama shina la boga ukainamia (kwa dharau) ulikozaliwa,	Ujumbe huu unawaasa vijana kutokudharau wazazi, walezi na sehemu walipotoka. Hasa wanapokuwa wamemaliza masomo au wamekuwa na kwenda kuishi kwingine kwa sababu yoyote ile iwe ya ajira au ndoa Mtu asidharau asili yake.
6	Amaizi gokushaba tigamala iliwo/iliho	Maji ya kuomba hayamalizi kiu	Dhima ya methali hii inamuonya mtu kwamba, ukitaka mafanikio au maendeleo ya kutosha katika maisha yako yatafute kwa juhudi zako mwenyewe kuliko kusaidiwa na mwingine ambaye atakupaa anachotaka.
7	Lya oigute teyebesa	Kula ushibe	Methali hii inafundisha hali ya binadamu

	mwana wabo	haimsahaulishi mtoto kwao,	kuthamini uhuru wake, kwa binadamu ni bora kuwa huru japo katika shiki kuliko kuwa katika mazingira yasiyompa uhuru hata kama atakuwa anapewa maisha ya kumpatia mahitaji yote. Ujumbe huu unawaasa hasa vijana kutosahau nyumbani kwao hata kama ni kubaya. Wanafundishwa uzalendo kwamba wathamini kwao hata kama wataenda Ulaya chuma tu mali ukifanikiwa urudi katika nchi yako siyo unakuwa mtumwa kwa sababu ya maisha.
8	Akila nyina kuchura, niwe aba amwiisire	Anayemshinda mamaake kulia, ndiye aliyemuua(yaani anayelia kuliko mama aliyefiliwa na motto basi hudhaniwa kuwa huyo ndiye aliyemuua motto wa mwenzake	

4.8.11 Methali zenye Dhima ya Kuhimiza Undugu

Udugu una maana ya ndugu wa kuzaliwa, rafiki, jirani au jamaa wa karibu mwenye nafasi kama ya ndugu. Kwa kuona umuhimu wa ndugu katika maisha ya binadamu, walitoa methali zinazohamasisha mtu kushikamana na aliye karibu yake.

Jedwali 4. 11: Methali za Kuhimiza Undugu

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Eishemoi lilwaana nibolekana ebiina. Abalumuna kabalwana omuntu owenja ti kilungi kwetayamu olwokuba bashuba bamanya okwo obukwatane buliho	Ndugu wa baba mmoja hugombana wanaonyshana mashimo. Ndugu wakigombana mtu wanje si vizuri kujiingiza kwakuwa baadae hujua kuwa undugu upon a wakapatana.	Ndugu au jamaa au watu wamoja wakigombana, mtu wanje si vizuri kujiingiza kwa kuwa baadae hujua kua undugu au ujirani upo. Lakini katika ugomvi wao kama huwezi kuwapatanisha, usiingie upande mmoja kupinga upande mwingine maana ‘meno ya mbwa hayaumani’ Ujumbe wa methali hii humuonya mtu asijiingize katika ugomvi wa ndugu au watu walio wamoja.
2	Abo bwamba bumo bakwataine tibaitana	wa damu moja .....hawauwani. Undugu wa damu si sawa na urafiki wa watu wasiokuwa ndugu.	Ujumbe wa methali hii unafundisha uzalendo wa mtu kwa ukoo wake au Taifa lake dhidi ya mtu mwingine asiyekuwa ndugu yake wala wa Taifa lake. Kwa mfano, mtu wa kutoka ukoo Fulani au nchi Fulani anaishi na ukoo mwingine au nchi nyingine inatokezea jambo la kumdhuru mtu wa ukoo wake au nchi yake na watu baki huyo mtu anaamua kuutetea ukoo wake au nchi yake licha ya kuwa anaishi kwingine na hao watu wasiokuwa ukoo wake au Taifa lake.
3	Omwana aina ishe, tayekomera nkwi	Mtoto mwenye baba hajifungii kuni	Hili ni fumbo kwamba, motto mwenye baba awe ni baba mzazi au mlezi haendi kuchumbia mke yeye mwenyewe, mzazi au mlezi watasimamia kila kitu chake kwa kiasi kikubwa hata kama na yeye atafanya atakuwa na usimamizi wao. Methali hii ina dhima ya kuhimiza undugu na watu wapende kupata ushauri kutoka kwa wazazi au watu waliowazidi kiumri au kielimu. Kwenye jamii iliyoshikamana mtu hasumbuki na shida labda akiwa peke yake.
4	Omuntu alya na murumunawe anga owo alikumanya	Mtu hula na ndugu yake au anayemjua au wanaojuana	Yaani mtu ambaye mnafanya kazi pamoja au ndugu uliyezaliwa naye au jamaa yako. Mtu ambaye umejuana naye kwa kufanya kazi hakuhusu kwa damu urafiki wenu utakuwa pale tu ambako pato au chumo hilo lipo. Ukipatikana na tatizo hatasimama na wewe (hafi nawe) atakukimbia akuache peke yako. Lakini ndugu yako (mzaliwa nawe) yeye atakuonea uchungu na atakuwa tiyari kufa na wewe kwa kuwa damu ni nzito kuliko maji. tunapokuwa na marafiki wasiokuwa ndugu zetu au jamaa zetu, tusiwasahau kabisa ndugu zetu maana wao ndio

			watakaokuwa tayari kufa na sisi wakati wa shida kwa kuwa fungamano la damu lina nguvu zaidi kuliko la pato tu.
5	Ayakugasha niwe mulumuna wawe	Anayekufaaa ndiye ndugu yako	Anaekusaidia wakati wa shida ndie ndugu yako kuliko wa kuzaliwa nae
6	Eishemoi ligonjanganya ishebo akyaalora	Wababa mmoja hupendana baba yao akiwa hai	Watu wanaopendana kwa ajili ya kitu fulani hicho kitu kikiondoka husambaratika. Kama watu wamependana kwa ajiri ya pesa, pesa ikiisha na undugu au ushirikiano nao utakufa.
7	Akake okalya nowaawe	Kidogo hula na wa kwako	Inazungumzia moyo wa kushikamana na kusaidiana hata kama huna kikubwa, hicho kidogo unakula na mwenzi.
8	Ishemoi lyenkoko, libegana akauka	Ndugu wa baba mmoja wa kuku hugawana mdudu.	Methali hii ina dhima ya kuhimiza upendo ndani ya familia na jamii kwa ujumla.

4.8.12 Methali Zenye Dhima ya Kuonyesha Nafasi ya Mwanaume katika Familia

Wahaya huwapa kipaumbele wanaume japo kuna mambo ambayo huenda kinyume na mategemeo wakati mwingine uhitaji tahadhari na umakini wa kuishi nao. Wazee waliliona hilo na kulitolea methali ambazo huwasaidia watu kuwaelewa baadhi ya wanaume wazuri na wabaya.

Jedwali 4. 12: Methali za Kuonyesha Nafasi ya Mwanaume katika Familia

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneno ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Abashaija birere, tibyeera munda	Wanaume ni vibuyu havitakati ndani	Dhima ya maneno ndani ya methali hutumika kuwaonyesha wanaume tabia zao zilivyokuwa si za shukrani, hata ukamfanyia nini akiamua kukubadirikia ni rahisi bila kuangalia mlikotoka.
2	Abashaija nkonjwa, bahya ekishushu omunda bataiile	Wanaume ni ndizi mzuzu, huiwa ganda siyo ndizi yenyewe yaani ndani hawaivi	Ujumbe huu unatutahadharisha kutodanganyika na muonekano wa kitu au mtu. Mwanaume alieenda kuchumbia akiwa na muonekano mzuri lakini baada ya kuoa ndo unamkuta ni ndizi mbichi ndani yaani ni muongo, mlevi, mkorofi hata kupiga anapiga, hana mapenzi, muonekano wake na tabia yake ni tofauti. Siyo mtu mwema.
3	Kishaijaki ogiteerwa omwatani wawe	Mwanaume gani huitwa na jirani yako	Dhima ya methali hii inaonyesha kwamba, jirani yako mbaya ndiye mwenye kukuharibia jina. Inazungumzia usawa wa binadamu. Binadamu wote wako sawa, hivyo usikubali kudharauliwa na binadamu mwenzi.
4	Obwangu bukushweza omubi, omurungi aija aija kukuhingikira	Haraka hukuoza mbaya, mzuri huja kukuletea zawadi	ujumbe ndani ya methali hii unamtahadharisha mtu kutokuwa na papara katika maamuzi. Kwamfano, umekwenda kununua nguo ya bei mbaya, unakwenda kwenye shughuli unakuta mtu kava nguo nzuri kuliko yakwako tena ya bei ndogo.
5	Omushaija ahinduka ahakitabo, tahinduka aha rulimi	Mwanaume hugeuka kitandani, hageuki kwenye kauli yake	Ndiyo huwa ndiyo na hapana huwa hapana
6	Washweela nka ajugile	Umeoa (unakaa na mwanamke) kama alietoa mahari	Ujumbe huu unawahusu baadhi ya wanaume wenye tabia ya kuwateka wanawake wa watu na kuwafanya kusahau waume zao
7	Ziita alashweile	Huu (toa roho) aliewahi kuoa	Ujumbe wa methali hii unawahusu wanaume ambao walishawahi kuoa kisha wakaacha kwamba, ndiyo wanajua shida ya kukaa bila mwanamke. Hivyo hivyo, kwa mtu ambaye aliwahi kuwa na maisha mazuri kisha hali ikabadirika ndiye anaepata shida kuliko aliezoea na maisha yake ya dhiki.
8	Omushaija atalya ibanja, tahuukuka	Mwanamme asiye kula deni hawi roho juu	Dhima ya maneno haya yanaonya kwamba mtu asiye na moyo wa kuthubutu kufanya jambo gumu hawezi kupata uwezo wa kufikiria njia za kupambana na mazingira. Kwa mfano, mtu yupo kijijini anataka kulima au kujenga, kama asipoamua kwenda kufyeka pori ili apate shamba au kukata miti ili ajenge hawezi kupata uwezo wa kupambana na mazingira yam situ unaomzunguka. Mtu mwenye tabia ya kuahidi watu kasha akawa si mtekelezaji wa ahadi zake huishi kwa hofu ya kusutwa.
9	Atakumanya takweta mushaija	Asiye kujua hakuiti mwanaume	Inafundisha mtu kutokuwa na wazo la kujulikana kila anapokwenda. Kwa mfano, mtu anaweza akawa hodari wa kilimo kijijini kwa mashamba

			makubwa na mavuno mengi lakini mtu huyo anaweza akaenda mahali kama vile mjini na watu wanaweza kupishana nae kama mtu wa kawaida tu.
10	Oburungi bwomushaija bumanywa mukaziwe	Uzuri wa mwanaume anaujua mke wake	Methali hii ina dhima ya kuonyesha au kufahamisha kuwa thamani au uzuri wa kitu anajua aliyekimiliki au aliyegharamia. Kwa mfano, mtu ana nunua nguo yake halafu unamwambia umenunua nguo gani ya gharama hivyo? Anakwambia mimi ndiye najua thamani ya nguo hii. Hivyo hivyo kwa mume, mke wake ndiye mwenye kujua uzuri wa mumewe. Habari za mume utazipata kwa mkewe, za mke utazipata kwa mumewe na za mtu mwingine utazipata kwa rafiki yake. Yaani, mwenye kujua jambo fulani ni yule aliyekaribu na jambo hilo.

4.8.13 Methali Zenye Dhima ya Kuwatambulisha Wanawake ndani ya familia

Nafasi ya mwanamke inaoneshwa katika methali za Wahaya. Wanawake ni walezi wa familia japokuwa nao wana mapungufu yao ambayo huonekana kwenda kinyume na mategemeo yaliyokusudiwa katika jamii. Kuna methali zinazohimiza malezi mazuri kwa watoto, kuonyesha thamani ya mwanamke katika jamii na kuonya juu ya tabia mbaya ambazo hazifai, kwa mafano uvivu. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 13: Methali za Kuwatambulisha Wanawake ndani ya Familia

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneo ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Iwe mukaibanye otampeza bugumba omwana ozala omoi keyakufa oshushanye	Wewe mke mwenzangu usinitukane kwa ugumba mtoto umezaa mmoja akifa utafanana na mie.	Matumizi ya methali hii ya kihaya katika maisha ya wahaya wa Kanyogo ni kwamba, tunapokuwa na kitu au tuwapo juu (kwa cheo au mali) tusijivune tukawadharau wale walioko chini au ambao hawana kitu. Tujue kwamba iko siku tunaweza kuwa chini na walioko chini wakawa juu au wasiokuwa na kitu wakapata na wewe ukakosa au mkawa hana kitu wote. Na wale walioko chini (ambao hawana cheo au kitu) wasijione wanyonge mbele za hao walioko juu au wenye kitu maana siku yoyote wanaweza kushuka chini au ukapata au mkakosa wote.
2	Abakazi nkaito y'ekigongo tejuna mahwa	Wanawake ni ndala ya soli haijisaiddi miba	Ujumbe huu unatumika kuwaonyesha wanawake jinsi walivyokuwa hawapewi kipaumbele katika mambo mbalimbali ya kijamii. Hata kama mwanamke ana mawazo mazuri asingepewa nafasi ya kuyatoa ndani ya jamii kama kushauri au kutoa maoni.
3	Ekibura buguzi, kigarukira nyinakyio	Kinachokosa kununuliwa humrudia mamaake	Ujumbe huu unatumika kumfahamisha mzazi kwamba, ukimlea mtoto vibaya atakudodea hatopata kuolewa kwa mtoto wa kike na hatopata kuoja mtoto wa kiume kutokana na tabia zao mbaya. Watu wataambizana kwamba usikubali huyo akuoe au uolewe naye, hafai. Kwahiyo utakaa kwa mama yako kwa sababu mtoto akiharibika hudhani mama ndiye aliyeshindwa kumlea vizuri huyo mtoto hata kama baba yupo lakini lawama atapewa mama.
4	Ekitaakushekye, nyoko alaruke	Ambacho hakiwezi kukuchekesha mamaako awe chizi	Ujumbe huu unatumika katika malezi ya watoto katika kuwaonyesha umuhimu wa mama. Kitu pekee kisichoweza kukuchekesha ni mamaako awe chizi, hivyo basi, kitu chochote cha aibu huwezi kucheka au kukibeza lazima utakipa sitara
5	Ntuma nkutume, ni mukazi alikwonkyo	Nitume nikutume ni mwanamke anayenyonyesha	Ujumbe huu unatumika kuonyesha uhusiano uliopo kati ya mama na mtoto. Mzazi anapokuwa na mtoto wake anamnyonyesha anaamini iko siku atamtuma au mtoto nae atakuja kumsaidia mama yake.
6	Omukazi atakwendela baawe, aba ali mukambuzi weeka	Mwanamke asiyekupendea wa kwako, huwa ni mvunjaji wa kaya au familia	Ujumbe huu unakutahadharisha na watu wa karibu yako ambao wanaweza kukuharibia uhusiano mwema kati yako na marafiki zako, wateja wako au kama ni mwanasiasa.
7	oburungi bwomukazi, bumanywa iba	Uzuri wa mwanamke, huujua mmewe	Ujumbe wa kukufahamisha kuwa, thamani ya kitu anajua anayekimiliki au aliyegharamia. Kwa mfano, mtu ananunua nguo yake halafu unamwambia umenunua nguo gani ya gharama hivyo? Anakwambia mimi ndie najua thamani ya nguo hii.

8	omukazi omunafu, tayosha waabo	Mwanamke mvivu, hakai bila kwenda kwao	Ujumbe huu unalenga kumfahamisha mtu ili amtambue mtu ambaye hapendi kufanya kazi kwamba haishiwi visigizio. Mara naenda kuvuta sigara kidogo, mara napokea simu. Kwa mfano, mtu yeyote asiyependa kutimiza wajibu wake utamsikia mara walikuja wageni, mara nilikuwa naumwa ili mradi asifanye kazi kwa wakati. Ni mafunzo ya kumtambua mfanyakazi mvivu.
9	omuzaile abimbwa, tatanaka	Mzazi hukirihishwa (huchefuka) hatapiki	Ujumbe uliomo kwenye methali hii unaonyesha mzazi anaudhiwa sana mpaka anakasirika kupita kiasi lakini anashindwa kuchukua hatua za kukata shauri. Unaonyesha uvumilivu wa hali ya juu usiokuwa na kiwango. Kwa mfano, unajenga nyumba na fundi anaikosea huwezi kusema navunja nyumba yote alafu usijenge tena, utavumilia na kuirekebisha kasha utaendelea kuijenga.
10	Abali bakazi baburwa abana, lelo Mukanyamba atazila.	Wanawake waliokamilika wamekosa watoto, sembuse wewe ambaye hujawhi kuvunja ungo (hujawahi kuona siku zako).	Methali hii ina dhima ya kukejeli kwamba, mwenye elimu yake kashindwa kufanya kitu hiki sembuse wewe usiyekuwa na elimu utaweza wapi? Au tajiri kashindwa sembuse wewe masikini. Mtu asiingilie mambo asiyoyaweza kwa tama.

4.8.14 Methali Zenye Dhima ya Kuburudisha jamii

Kuna baadhi ya methali zina dhima za kuburudisha jamii tu. Hutumia methali kama njia ya kuburudishana wenyewe kwa wenyewe. Methali hizo tunazionesha katika jedwali lifuatalo.

Jedwali 4. 14: Methali za Kuburudisha Jamii

Na	Methali ya Kihaya	Tafsiri ya Methali ya Kihaya katika maneo ya lugha ya Kiswahili	Dhima ya Methali hiyo ya Kihaya
1	Nosima ebyawe nkomuraru	Unashukuru vyako kama chizi/ mwendawazimu	Methali hii inatolewa wakati watu wapo kwenye furaha, mtoa zawadi husema methali hii kwa kumuonyesha aliyepewa zawadi ajisikie kuwa ni haki yake kupewa siyo kwamba kapewa kama mtu baki. Japokuwa anaelewa kuwa mtu akipewa kitu ana haki ya kumshukuru lakini anapindisha haki hiyo kwa kumfurahisha tu.
2	Ekitetengya liba ibale	Kisichojitingisha ni jiwe	Methali hii ina dhima ya kuburudisha. Hutolewa methali wakati wa sherehe ama sehemu yoyote yenye kuburudisha, ni fumbo, hufumbiwa mtu ambaye yupo sehemu ambapo watu wanafurahi na kucheza yeye akawa hachangamki.
3	Noshaba ebyawe nkomuraru	Unaomba vyako kama kichaa	Methali hii inatolewa wakati mtu yupo na furaha, mtu anajua ni vizuri na heshima kuomba kitu kabla hajakitumia lakini kumuonyesha kuwa anampenda na kumjali anamwambia usiombe vyako kama kichaa, kwa maana anamuonyesha kuridhia atumie vitu vyake bila kuomba.

4.6 Hitimisho

Katika sura hii umefanyika uwasilishaji, uchambuzi na mjadala wa data za utafiti ambayo imejibu maswali ya utafiti. Data za utafiti zilizochambuliwa kwa kuzingatia madhumuni mawili ambayo yalikuwa ni kuchunguza ni sanaa inayopatikana katika methali za Wahaya na ya pili ni dhima gani inayopatikana katika methali za wahaya. Dhima za methali za jamii ya Wahaya zimeonekana zina uhalisia kwa jamii ya vizazi hivi vya utandawazi kwasababu dhima hizi ni muhimu katika kuendelea kuwaletea Wahaya maendeleo katika jamii yao. Dhima za methali za Wahaya zinatumia mbinu ya sanaa za lugha ya mafumbo. Kuna methali ambayo ni mahsusi kwa shughuli maalumu.

Kuna methali nyingi ambayo huwezi kuzitolea tafsiri ya kueleweka moja kwa moja, na wala si watu wengi wenye uwezo wa kufafanua chanzo chake wala mantiki yake. Mfano mzuri ni "*empisi ekanyampira eibale, eti norwo otagamba wakihulira*". Tafsiri nyepesi ni kwamba fisi alitoa ushuzi na ingawaje jiwe halikunung'unika fisi alisisitiza kuwa jiwe limepatikana. Ukiutafakari juu juu, methali hii haina ujumbe wowote wenye maana. Lakini ukitolewa kwa wakati muafaka na katika mazingira mahususi, ujumbe wake ni mzito na fundisho lake hujitosheleza bila kutumia maneno ya ziada.

Kihaya kimejaa methali za malezi hasa zile zinazosisitiza kuwa malezi ya watoto au vijana ni jukumu la jamii kwa ujumla. Methali ya malezi ni kama, "*omwana kishomo tazarwa amoi*" au "*omwana rwongu, rugomorwa buli omoi*".

Utandawazi na maendeleo ya kisasa yameanza kuathiri ustawi wa lugha asilia. Matokeo yake ni kwamba vijana wa kisasa wanakosa fursa za kujifunza misingi ya lugha za utamaduni wa makabila yao. Ni vijana wachache wenye uwezo wa kuongea lugha zao asilia na hata wale wanaojitahidi hawawezi kuchombeza maongezi yao kwa kutumia misemo au methali kama mababu na bibi zao wa zamani. Je, hiki ni kiashiria za kufa kwa lugha asilia? Tujitahidi kudumisha mila na desturi pamoja na lugha yetu ili iendelee kuwa urithi kwa vizazi vijavyo.

SURA YA TANO

5.0 MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Utangulizi

Sura hii ni sura ya mwisho katika tasnifu hii itatoa muhtasari, hitimisho na mapendekezo yanayohusiana na utafiti. Inahusu majumuisho ya jumla juu ya sanaa na dhima za methali za Wahaya, inahusisha yale yote aliyofanya mtafiti. Mapendekezo ya utafiti yametolewa kwa watafitiwa.

5.2 Muhtasari wa Tasnifu yote

Mtafiti amefanikiwa kufikia malengo ya utafiti katika kuchambua sanaa na dhima za methali za Wahaya na kufanikiwa kupata orodha ya methali. Mtafiti alitumia mbinu ya usaili, majadiliano ya vikundi, sampuli na usampulishaji, kundi lengwa na data za upili ambazo zilimsaidia kupata maelezo yaliyofanikisha kukamilisha utafiti wake. Lengo kuu la utafiti lilikuwa ni kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya. Madhumuni mahususi yalikuwa mawili ambayo ni kuchunguza; ni sanaa gani inayopatikana katika methali za Wahaya? Na ni dhima gani inayopatikana katika methali za Wahaya?

Sura ya kwanza inahusu usuli wa tatizo ambayo imeongelea methali kwa undani zaidi, historia ya wahaya, tatizo la utafiti ambapo mtafiti aligundua hilo tatizo na kulitatuwa, maswali ya utafiti ambayo yalijibiwa, umuhimu wa utafiti, mipaka ya utafiti na mpango wa utafiti. Sura ya pili ilihusu utalii wa kazi tangulizi na mkabala wa kinadharia, ambapo kupitia kazi za watafiti aligundua tatizo la utafiti, dhima za

methali, mbinu za kisanaa katika methali. Sura ya tatu ilihusu mbinu za utafiti ambazo zilitumiwa na mtafiti katika kupata data, eneo la utafiti ambalo mtafiti alipata data, usanifu wa data, aina za data ambazo zilikuwa za makitabani na masikanini, kundi lengwa ambalo lilikuwa kundi lililochaguliwa na mtafiti ili apate data za kutosha, sampuli na usampulishaji ambayo iliteuliwa kutoka katika kundi kubwa la watafitiwa ili kuwa kiwakilishi cha jamii nzima katika eneo linalotafitiwa, mbinu za kukusanya data, mbinu za uchambuzi wa data ambayo ni mkabala wa kimaielezo. Sura ya nne ni uwasilishwaji na uchambuzi wa data ambao umetimiza malengo mahususi ya utafiti wa kuchunguza sanaa na dhima za methali za Wahaya.

Utafiti huu utawasaidia Wahaya kuweza kujua sanaa na dhima za methali ambazo wanazitumia kila siku bila kujua maana ya methali hizo. Wengi wao hasa vijana hawajui matumizi ya methali wanazozitumia wazazi wao kila siku. Na kwa upande wa taaluma itasaidia kuijua methali ambayo ni sehemu ya fasihi simulizi.

5.3 Hitimisho

Kazi hii imezichambua methali katika makundi kutokana na sanaa na dhima za methali katika jamii ya Wahaya. Matumizi makubwa ya methali za Wahaya zimegawanyika katika makundi mengi, miongoni mwa makundi hayo ni methali za kuelimisha, methali za kukosoa, methali za kuonya, methali za tahadhari na methali za malezi mema ndani ya familia na jamii ili vijana wawe na ushirikiano, uwajibikaji, usikivu na uvumilivu katika maisha yao ya kila siku.

Watafitiwa wanasema kuna uhaba wa matumizi ya methali hususani kwa vijana na

hasa wanaokaa mijini hawawafundishi watoto wao methali ambazo zimewalea. Kata ya Kanyigo ndiyo kata ya kwanza katika maendeleo, wasomi wengi wametoka Kayingo, miundombinu mizuri hivyo basi, wenyeji wa Kanyigo wanasema mafanikio tunayoyaona sasa hivi Kanyigo ni juhudi za Wanakanyigo wenyewe. Walilelewa wakaleleka, walikuwa wasikivu kwa wakubwa zao, kila mzazi alikuwa na wajibu wa kumkemea mtoto wa mwenzie, watoto walikuwa na adabu na usikizi wa hali ya juu kuliko sasa hivi. Walitumia methali katika kuwakanya watoto wao. Matokeo ya utafiti huu wa kuchambua sanaa na dhima za methali za Wahaya umeonyesha kuwa methali bado zinatumika ndani ya jamii. Kwa kukubaliana na maneno yao tunaona mpaka kwenye nyimbo za ngoma wanaweka methali.

5.4 Mapendekezo

Utafiti huu unahusu sanaa na dhima za methali za Wahaya. Watafitiwa walipendekeza kazi ya uandishi wa methali uendelee na wengine wajitokeze kufanya utafiti wa methali ili iwe rahisi kwa vijana kujifunza methali kwani waliowengi hawazijui methali na maana zake na hasa vijana wa Kihaya waishio mijini. Wamedai maadili yamepotea kwa kuacha kuzitumia methali zao.

Mtafiti aliona kuwa kuna umuhimu mkubwa wa kujifunza na kujua sanaa na dhima za methali katika jamii ya Wahaya hivyo ziandaliwe ili zifundishwa shuleni. Yapatikane machapisho yatakayowasaidia wale wote wanaotaka kujifunza juu ya sanaa na dhima za methali. Mtafiti amegundua watoto wengi wa Kanyigo hawajui sanaa katika methali na dhima za methali na hata methali zenyewe kwani wazazi walio wengi hawazitumii kwa watoto wao hususan watoto wanaoishi mijini kwani

wazee wao wamelilalamikia hilo kwa sababu utiifu wa watoto haupo.

Mapendekezo ya mtafiti, watafiti wajitokeze kwa wingi kuchunguza vipengele vya fasihi simulizi kwa sababu utafiti huu haujachunguza vipengele vyote na nafasi ya vyombo vya habari kama vile magazeti, radio, televisheni, sinema, picha za video, vinasa sauti na mitambo ya kompyuta ni muhimu sana katika kufunza na kueneza matumizi ya sanaa ya fasihi simulizi hususani methali ili watu wawe wanazisikia kila wakati wapate kuzizingatia. Vilevile mtafiti anaiomba idara ya Elimu suala hili ilishughulikie na wataalamu waandike vitabu vya kufundishia vitakavyowasaidia walimu ili kutimiza lengo hili.

MAREJELEO

- Abdu, M. (1978). *Methali za Kiswahili: Maana na Matumizi*. Nairobi: Shungwaya Publisher Ltd.
- Balisidya, M. L. (1982). Uchaguzi katika fasihi simulizi makala za TUKI. *Mulika* namba 19. Dar es Salaam: TUKI.
- Bayo, S. M. (2003). The Meaning and Use of Proverbs in Iraq Society. Unpublished B.A. (with Education) Dissertation, University of Dar es Salaam.
- Chimerah, R (1999). Ufundishaji wa Fasihi. Nairobi: Jomo Kenyata Foundation.
- Farsy, S. S. (1958). *Proverbs*. Arusha: East African Publishers
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press
- Gesero, W. C. (2009). *Methali za Kiswahili Afrika Mashariki na Kati*. Dar es Salaam: ABSIT Co.
- Halimoja, T. (1979). *Methali Zifundishazo, Kitabu cha Kwanza*. Dar es Salaam: Mwangaza Publishers.
- John, M. (2005). *Methali za Kitandawazi*, Dar es Salaam: TUKI.
- Joon, Y. C. (1992). *Methali Kama Falsafa ya Maisha. Uhakiki – Linganishi wa Methali za Kikorea na za Kiswahili*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Karama, S. & Saidi, M. (1983). *Maelezo ya Methali za Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Kiango, S. D. & Sengo, T. S. Y. (1972). *Fasihi*. Dar es Salaam: TUKI.
- Knappert, J. (1977). *A-Z of African Proverbs*, London: London University Press.
- Kothari, C. R. (2008). *Research Methodology and Techniques*. New Delhi: New Age International Publishers.
- Kuhenga, M. (1972). *Tamathali za Sema za Kiswahili na Misingi ya Lugha*. Dar es

Salaam: Kiuta Publishers.

Kunemah, S. K. (2008). *Misemo na Methali katika Ushairi*. Dar es Salaam: TUKI.

Leonidas, K. (1992). *Emigani na Ebikoikyo*. Bukoba: North Western Publishers.

Madumulla, J. S. (1995). *Proverbs and Sayings: Theory and Practice*. Dar es Salaam: TUKI.

Maganga, J. (2000). Functions of Proverbs among the Abhakwaya People with a Focus on Poverbs of Ordinary Advice. Unpublished B.A (with Education) dissertation, University of Dar es Salaam, Tanzania.

Maitaria, J. N. (1991). *Methali za Kiswahili Kama Chombo Cha Mawasiliao: Mtazamo wa Kiisimu jamii, Tasnifu ya M.A. Kiswahili*, Chuo Kikuu cha Kenyatta, Nairobi, Kenya. (Haijachapishwa).

Marwa, M. (1997). *Kurya Proverbs: Meaning and Uses*. Unpublished B.A (with Education) dissertation, University of Da es Salaam, Tanzania.

Massamba, D. P. (1971). Ufundishaji wa Methali za Kiswahili. *Kiswahili, Juzuu* 41(2), 83-90. Jarida la Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI), Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Mbonde, J. P. (2005). *Methali za Kiutandawazi*. Dar es Salaam: TUKI.

Michael, M. (2011). *Methali za Kinyambo*. Dar es Salaam: African Trust Services.

Mlacha, S. A. K. (1991). *Methali Kama Chombo Muhimu Katika Jamii*. Dar es Salaam: TUKI.

Msuya, P. A. (1977). Fasili ya Methali. *Mulika* Na 9, 28 – 31. Dar es Salaam: TUKI.

Msuya, S. K. M. (1979). *Yatokanayo na Fasihi Simulizi*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.

Mtesigwa, P. C. K. (1989). Methali ni Nini? *Kiswahili* namba. 56, 1 – 9. Jarida la

- Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI): Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mtesigwa, P. C. K. (1989). *Methali ni nini?* Dar es Salaam: TUKI.
- Mulokozi, M. M. (1989). Tanzu za Fasihi Simulizi, *Mulika*, Na. 21. Dar es Salaam: TUKI.
- Mulokozi, M., Kitongo, S. & Robert, S. (2007). *Methali na mifano ya Kiswahili*, (Wahariri). Dar es Salaam: TUKI.
- Ndal, A. & King'ei, K. (1989). *Kamusi ya Methali za Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Ndal, A. (2000). *Kamusi ya Methali*. Nairobi: East African Education Publishers Ltd.
- Ndulute, C. L. (1974). Riddles and Poverbs among the Wahehe: Procedure and Function. *Umma*, Vol. 4.2. Dar es Salaam: DUP.
- Nestor, H. B. (1978 / 1994). *500 Haya Proverbs* (Second Edition). Bukoba: North Western Publishers.
- Ngole, S. & Honero, L. N. (1981). *Fasihi Simulizi, Methali kitabu cha pili*. Dar es Salaam: DUP.
- Ngole, S. Y. A. & Honero, L. N. (1981). *Fasihi Simulizi: Methali*. Dar es Salaam: TUKI.
- Nkwera, F. (1989). *Sarufi na Fasihi Sekondary na Vyuo*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Nyembezi, S. (1963). *Zulu Poverbs*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Omar, C. K. & Mvungi, M. (1981). *Uridhi wa Utamaduni Wetu, Mitaala ya Lugha na Fasihi*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Parker, C. A. (1979). *Iwapo Nia Kuna Njia: A Study of Contentnand Context of*

- Proverbs in Swahili. M.A. Dissertation, Department of Anthropology: University of Washington, USA.
- Samira, A. (2005). *Nafasi ya Methali kwa Vijana wa Mjini Unguja*, Tasnifu ya M.A Chuo Kikuu cha Taifa cha Zanzibar, (Haijachapishwa).
- Scheven, A. (1981). *Swahili Proverbs: Nia Zikiwa Moja Kilicho Mbali Huja*. Washington: University Press of America.
- Sengo T. S. Y. (1985). *The Indian Ocean Complex and Kiswahili Folklore; The case study of Zanzibarian Tale – Performance Vol, 1, 2, & 3*. Desertation for PhD in Folklore, Department of Folklore Insititute of African & Asian Studies, University of Khartoum, Sudan.
- Sengo, T. S. Y. & Ngole, S. Y. A. (1976). *Fasihi simulizi ya Mtanzania: Methali, Kitabu cha Kwanza*. Dar es Salaam: TUKI.
- Sengo, T. S. Y. (1979). *Fasihi simulizi, Urithi wa Utamaduni wetu*. Dar es Salaam: AKADEMIYA.
- Sengo, T. S. Y. (2009). *Sengo na Fasihi za Kinchi*. Dar es Salaam: AERA.
- Senzighe, R. (2004). *Usawiiri wa Mwanamke katika methali za Wapare*. Tasnifu ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Tanzania.
- Severe, T. M. (2012). *Methali katika Jamii ya Wahaya*. Dar es Salaam: TSYMS Publisher.
- Shemzingwa, S. J. (2000). *The Impact of Symbolism and Imagery in the Interpretation of Meaning in Sambia Proverbs*. M.A. (with Education) degree dissertation, Department of Literature, University of Dar es Salaam, Tanzania. (Unpublished).
- Sunkuli, L. O. & Miruka, S. O. (1998). *Dictionary of Oral Literature*. Nairobi:

Heineman Kenya Ltd.

Takeda, K. (1994). Proverb Studies in Japan. *Proverbium* Vol.11, 323. Yearbook of International Poverb Scholarship.

Theonestina, S. M. (2012). *Methali katika Jamii ya Wahaya: Fasihi Simulizi ya Mtanzania*. Dar es Salaam: TSYMS Publisher.

Wamitila, K. W. (2004). *Kamusi ya Methali*. Naiobi: Longhorn Publishers.

Wamitila, K. W. (2011). *Lulu za lugha. Kamusi ya Methali*. Naiobi: Longhorn Publishers.

VIAMBATISHO

KIAMBATISHO NAMBA 1

ORODHA YA METHALI

1. Abaana babilebi ni kabuzi wesibule
2. Aba owa njura tibafa
3. Ababena embisi, tibabegana ehiire
4. Ababi batamisa okuchura
5. Abagenda babili baijukayiya
6. Abaisi b'ensenene nibo bazilya
7. Abalezi babili baliza omwana
8. Abali bakazi baaburwa abaana, lelo Mukanyamba atazila
9. Abaana ba bileebi ni kabuzi wesubule
10. Ababili bageya omoi
11. Abaho aimire nyina, tabaho aimire mwana
12. Abakama babili tibaikala ntebe emoi
13. Abakazi nkaito y'ekigongo, tejuna mahwa
14. Abaana omunju mbalila, oti embwa popi yaliile?
15. Abantu tibafunda munju, emitima niyo efunda
16. Abarungi byahi, tibiwa mungemu
17. Abashaija birere, tibyeera munda
18. Abashaija nkonjwa, bahya ekishushu omunda bataiire
19. Abasheenywa Rwasiina, tibatiina bikuntuka
20. Abasheenyire enkwi zaabo, balya akoomile
21. Abasindika eitara, bema ibega limoi
22. Abatanywa njahe, tibabazibwa muliro
23. Abawe bangi olwo okyalige
24. Abawe bangi, olwo okyaalige
25. Abaza omuanda tahaba
26. Abazibamba tiibo baziteera
27. Abaziika nyangemoui, tibaherangana
28. Abazisheenywa, tibazoota
29. Abazisheenywa, tibo bazoota
30. Abeihya tamila kachwanta
31. Abeiyera omukama, abemba
32. Abiingile isho takagarukile, oti tata tairuka pai
33. Abona nyina yakuzile, ati ebyajugile mae bikafa busha
34. Abontambila enkumu, nibo baiya enfumaza
35. Abo bwamba bumo bakwataine tibaitana
36. Abunga n'omuze, taguchwa
37. Afeerwa kubi, achura kubi
38. Agamba enyungu, agamba enziro
39. Agaleebile enchoncho, tigaleeba rumbugu
40. Agamba bingi, asigala akanwa kalangaile
41. Agamba byoona, abeiya

42. Agamba ebyo njoki alya, talya byaana byaazo
43. Agamba ekibi, tiwe aba akileesile
44. Agambila omurwaanga, aba nateega
45. Agamera mbale, tigalya
46. Agange nogamanya, timugula amo nte
47. Agamba kumalamu asimwa bake
48. Agatakukwete hotagashongonga
49. Agatakutwete togashongonga
50. Agenda wenka ahaba
51. Agikwete aha ihembe niwe mukama wayo
52. Agoinago, nigo oshekesa
53. Aha mbuzi elikwiiba, tosibikao yaawe
54. Ahala oalembe sho, nyoko aliba agobayo
55. Aheekire taheekula ndiijo
56. Ahereka atashuliize, bamweetera kubaaga
57. Aho bata akakumu niho amahira gaturukira
58. Aho omulema ali, tokondekelaho kaara
59. Ahunire, abona alikushoita
60. Aigusile tachumbila wanjala
61. Aigusile tamanya wanjala
62. Aija kubeiya, ati nkaba nyina embwa yange
63. Aina agonkya, tibanagywa
64. Aina oturo, niwe ayala
65. Ajuna akanyonyi, ajuna akakya harara
66. Ajunjukanira kulya, tajunjukanira kulima
67. Akaalezile enkoko, tikagiita
68. Akagoya niko kabutosa
- 69.** Oburungi bwomukazi ngeshoze
- 70.** Akabwa kabunga, bakateeza omukunga
- 71.** Akabwa kabunga, kashombayo omukuuru
- 72.** Akabwa kabunga, tikalya mara ga kabuzi ka mwaabo
- 73.** Akafa ayemeleile nk'emotoka
- 74.** Akagambo karungi, kakalaaza empsi aharwiigi
- 75.** Akagunju kalaafa, tikahulila nzaba
- 76.** Akaigusile kabila
- 77.** Akajuga omungoma, kamanywa omubambi
78. Akake okalya nowawe
79. Akaalezile enkoko, tikagiita
80. Akaalo ak'otalailemu, tomanyanya burungi bwaako
81. Akaana ak'olaeeka, tokateeza lume
82. Akaana katali kaawe, kokatuma bukama keeramiza
83. Akandemba tiindya, namulemba tiinagila
84. Akanena amagufa, kamanya okwo kalagamira
85. Akanwa kabi, kateera omukaikuru eiogo
86. Akanwa kenshoni, karambaaza nyinako
87. Akanyonyi kataharara, tikamanya lwanga rweeza buro
88. Akashanju kateera mukaabaro, kookabona okachwiisa akibanga

89. Akatatwiire, kashaasa nyinako
90. Akati kalakusiiga amazi, kaikala kashungamiize
91. Akaana katagenda, kati mae achumbage
92. Akana katakyala kati mae achumbage
93. Akataizile bwankya kaija bwaigiro
94. Akatatwire kashasa nyinako
95. Akati kalakusiga amazi kaikala kemeleile
96. Akorondora naachwa, aba nayeyugiza
97. Akubinga nakugambila, aba murungi
98. Akuchumbira ebibisi, aba nakugonza
99. Akuganyira atakuhaire, tomanyanya okwo akushasiire
100. Okuha kuhereka, okwiima kuziika
101. Akusheleka okwo yakujuma, naiwe omusheleka okwo wamumanya
102. Akuteerera omwaana, aba ateile iwe
103. Akutwaara ekiro, omusiima bukeile
104. Akuzigita akunyampisa
105. Akwima malwa akwima tamilo
106. Alaalo ak'otalailemu, tomanyanya burungi bwaako
107. Alakuliila kubi, omuboona eminaabile
108. Alala njweli tagona
109. Alikwegoba, ayeiya eihwa
110. Alinda ebisusi, niwe abyaata
111. Amaani g'ekinyira njura
112. Amagezi mulilo bulyomo aina agawenene
113. Amagezi muliro, gatahurwa njweeli
114. Amaino tei omutima zi
115. Amaisho gomukuru, gakila orumuli kumulika
116. Amaizi gokushaba, tigamala iliho
117. Amala kulya ati omuka mbanyeta
118. Ashaba enkoko, abona nerahura
119. Ataganyira kikele ati, tikitwa muhini
120. Ataina mpaya, agonza kubaaga
121. Atakoomize, tahwa ikaranga
122. Atakutwaalilemu byaawe, tamanya okwo osikiliilwe
123. Atakutwalilemu tamanya okwo osikiliilwe
124. Ataliho tagwelwa muti
125. Atamanya ngonzi za mpaya, ati nempema
126. Ateela abaana, ateela boona
127. Ateela embwa aba naiiga mukama wayo
128. Ategeile talekela kushuliza
129. Ayagambirwa akanga kuhulira alikebonaho
130. Ayakugasha niwe mulungi wawe
131. Ayakushendekeleza atakugobya, aba nakuleka koomanyiira
132. Ayakwaatirwa amugogo, niwe mushuma
133. Ayakwata oku noku bamunagilana
134. Ayasibutuka alemwa ayetela aha kiti , tagila goshoko
135. Ayayegumisiliza anzindo alya ebirungi

136. Ayazigaija asimwa bangi
137. Ayeesiga katonda, tabulilwa kimoi
138. Azilira mukaishe, aba namutumbisiza
139. Baatemela mbali gwinamiile
140. Babatiza aikiliize
141. Babigamba ntaliho, kabukya mbimanya
142. Bagambila balinsi baliguru kuhulira
143. Bagaya akatoju, kaija kabachumbagiza
144. Bagonza enkwi banoba omushenyi
145. Bahana owo gulimu
146. Bakusima okwiruka, walaba omwaanyu
147. Basiga agaabo, banjara agaabanu
148. Bongera mbali bili
149. Bwankya lyagwa oti, lyatobera ntamboine
150. Byaalema aba amaisho, lero ab'ebinonko
151. Byalema abalaileyo, lero iwe eyaija kileki
152. Chumba tulye niyo nkungani ya abatunzi
153. Ebibisi obichumbrwa nyoko, ebiire obichumbirwa mukasho
154. Ebibonwa byoona, tibyo bigambwa
155. Ebijumi bingi tibita muntu, kiba kili kiniga busha
156. Ebinyomo bibili, tibilemwa nsenene emoi
157. Ebishaasa iwe tibishasa na bandi?
158. Ebitagila mayo tibyela
159. Ebitali byawe tobitailila
160. Ebyazi bya bunanka bitelera aba alabigwireho
161. Ebyo bakuha otasiima, olengoti babiiba?
162. Egenda mpola enywage
163. Eigufa lyalema empisi, embwa elalibasa
164. Eishemoi ligonjanganya, ishebo akyalora
165. Eishemoi lirwaana nibolekangana ebiina
166. Ekibanja ka, orufunguluzo nfuka
167. Ekibi kihororwa ekibi, ugu ati wahulira ondiyo ati wabona
168. Ekibi kyemanya, enkoko eyetaaya
169. Ekibi okizaala, tokigula
170. Ekiibura buguzi, kigarukira nyinakyo
171. Ekilo kilungi, kizooka kweema bwankya
172. Ekilo kimoi, tikijunza nyama
173. Ekilo kitwala empendeke
174. Ekitagamba tikilema agamba
175. Ekitakushekye nyoko alaruka
176. Ekitali kyawe, toikala nakyo
177. Ekitama mbali oshweera, nikyo kitama mbali osiiga
178. Ekitetengya liba ibaale
179. Ekitezaile kichweka
180. Ekyagambwa bangi rwona kilakazoka
181. Ekyaita omuruganda nigwo guba muziro gwabo
182. Ekyazile mabeele, tiwakukitanga kwiija

183. Ekyakuteile omukono, tikikuteela munwa
184. Ekyawe kijunda nokala
185. Ekyawe kyawe
186. Ekyawe kyawe tokyeligoma, kyonka ekyondijo kyokubeganwaa
187. Ekyesherekile kimanywa ayakisherekile
188. Ekyesiza kinena eigufa
189. Ekyesiza ti mutima
190. Ekyo abikila omunaku tikijunda
191. Ekyobona kili kirungi omanywe okwo aliho ayakikoreile omulimo
192. Ekyotalikweyendera otalikishabira muntu ondijo
193. Eliisho likyaala, tilikyaalirwa
194. Embumbatizi keefa, amahuri gajunda
195. Embwa keeba etakahire mukira, teruga mukyooto
196. Embwa kesherebukya eigufa, elemwa elyaata
197. Emfuka etema omunafu
198. Emiku mingi, ehugisa embwa
199. Empisi ekanyampila eibaale eti norwo otaagamba, wakahulira
200. Empisi yomwayu, ekulya bundi mwanyu
201. Enda elimirwa, teshakirwa
202. Enda mbi, ekugambisa ebyo oliile
203. Enduru, eluga akifuba
204. Engali ibili kunabishanya
205. Engarukani ekwaasa omushuma
206. Engoma yakanwa, ekira eyomuziyo
207. Engozi tikushekelana shana ebigilo
208. Enju mpango, egira embeba zigomokile
209. Enju yo bworo toshumululilamu kawo
210. Enkoko eshonda ako elamila
211. Enkoni y'ahalai, teita njoka
212. Enshemele tiziwa kamogo
213. Enshemere tiziwa kamogo
214. Ente etuzile, tebulwa bunyasi
215. Ente ya hai, telya bunyasi bwaho
216. Eshoju ekoza el into kekula ejunga amarwa
217. Eyanga kugambilwa teyanga kubona
218. Gabila zoon, toikumanya elaita
219. Gahire buli agaembile
220. Galibe ngalye, nk'embwa nebungya amajuta
221. Gamba nimpuulila, aba atali mugaawe
222. Gatagata tibebwa wabo mbeho
223. Iwe mukaibanye otampeza bugumba omwana ozala omoi keyakufa
oshushananye
224. Kabagwe teita nte
225. Kabihole abilya nabagenyi
226. Kabikanye, afa atashweile
227. Kabikanye afa atashweire
228. Kabona omukaikuru toijuka nka yabaile alimwana

229. Kabukye nkategele oshanga kali kakondo
230. Kagunju kula oli wa mbwa
231. Kakiweyo achumita omukira
232. Kankigambe munwa gura atakaizile
233. Kanyasi kamoi kakamara obwoki
234. Katonda mbela nagawe otaileho
235. Kishaijaki, ogiteerwa mwatani wawe
236. Kishweera waiyuka, kitaha mageni oliwoota n'omulombe
237. Kogaya ekyolikumanyuluza olemwa okishobya
238. Kogya bunyira, onyira
239. Kokunira atajwala oyanga olebayo
240. Kolikwenda kutuma ozare
241. Kolikwenda kwota oshenye
242. Kowajuile, otatina mpango
243. Kyeba omugambi, omugambwa tikimweba
244. Kyeba omugambi omugambirwa tikimweba
245. Lukenwa agabirwa mukaishe, alikutweleza akabunda agabirwa nyina
246. Lya oigute, teyebesa mwaana waabo
247. Malaaya aba basi ya kandole, n'owenkaito nakuuba
248. Malaaya nomushuma, tibamanya munaku
249. Mbali amakwatane gali oholekwa abazaile bawe
250. Mbali ishenyerwa tiwo ikomerwa
251. Mbali omulema ali tokondekelaho kyala
252. Mbali oshanga omukama niwo olamisa
253. Mbali otali ebifayo tobimanya
254. Mpola mpola ekalya ebya muno
255. Mubwi otansheka niwe wanyunyile
256. Mukaikuru orafa, ati kyagambwa banai
257. Munywanyi wawe akuigisa eboneka murumuna wawe akuigisa ebura
258. Mwatani mubi njoka, akutema otamanyile
259. Ndakushanga aha kibira kya bunanka, aba nakuliisa emibwi
260. Ndizaaraniyo bugumba eraba
261. Nikanura aba alakalire
262. Nikwo mbazara aitwa eya mwenda
263. Nikwo mbilya akashanga tindirwa kange
264. Nimbe nazaire omoi akagoshoka
265. Ningendela akati nkeisoma
266. Ninyala nzaruruka
267. Nka nohya ahanyo nk'epaasi
268. Nka wambao, nk'omusilaamu n'ebinika
269. Nkagamba akile nkesiza
270. Nkora nayamara
271. Nkugendeile, takulugao busha
272. Nkulimile akira nkuchumbire
273. Nkutoijeire takurugaho busha
274. Nobona mbachula, oti omurwaile woomu alailemu atai?
275. Noshaba ebyawe nka omularu

276. Nosima ebyawe nko omularu
277. Nshweire kubi tahwa bagole
278. Ntuma nkutume mukazi alikwonkya
279. Ntwaleki eita amazale
280. Ntwire nayamara
281. Nyantashuliza ajunza
282. Nyegera nyegera oije nakenyeto abaija munu tibetola
283. Obugambage bukashweza hai
284. Obujune bworubugo bwija noyala
285. Obukuru bushemeza ekitoke chonka omuntu orwo yagira enshata tashemela
286. Obukuru bwentongo orwo yaya akabunu
287. Obukwatane bwente mabele
288. Obunula bubili bwokya amatama
289. Oburogo bwomwaana, aba abutweelilwe nyina
290. Oburungi bwo mukazi ngeshoze
291. Obusenene buke, bukila ezipango kwaana
292. Obutara bwakazire enjoju tibukara rumi
293. Obutehika bujweka embwa embwa orukoba
294. Obwangu bukushweza omubi, omurungi aija kukuingikira
295. Obworo ntare kotarashaine yakulya
296. Ogamba ebyange bike, ebyawe nyambata obitangwaki
297. Ogwina ekinegeza tigulala
298. Okuchura muno tikugalura yafa
299. Okuha kuheleka okwima kuzika
300. Okweesiza tibutamanya, shana mba nintanga eyombo
301. Okwiyaho kake otagaluileo kamalayo eihanika / eiyanika
302. Okwo ehika tikwo egwa
303. Okwo zikwalila nikwo onyama
304. Olwo omoi ali mubi ti boona, ataitila nganda
305. Olwo omuntu kukuganyira enjara achumba bwangubwangu byanguhe kuya olyeo, ayakuchumbira orulai aba atakwetaileho
306. Olwo otakwa kishagileho kyonka okakwa ekili kyawe nikikumala otekanasha
307. Olwo waija bushai bati chuma (sindika) olwigi otahe omunju, olwo waija oyetwekile bakutolera enja (aheru) bakunyegeza mbashemelerwa
308. Omuchuruza tasiga muzani
309. Omufu nailukya ajunzile
310. Omufu najuma mujunde
311. Omugambage bukakiza enyarubabi
312. Omugenyi aborongola amaisho taborongola bigambo
313. Omugenyi ali mabugo otangirira nyinenju
314. Omugenyi atwete tashulirwa ilembo
315. Omugenyi welimo tarema rongolo
316. Omukazi atakwendela baawe, aba ali mukambuzi weeka
317. Omukuru tagamba akature ayanga kuganikwa, olwekyo akola omumagezi kumanyisa ekyo alikwenda kukolelwa
318. Omulibwa enjoka ayekenga omunya

319. Omulungi tabulwa kamogo, kaba atasiyaine aiba
320. Omunafu ayeimba ebyosi
321. Omuntu ali wawe nolwo yakuba ndelema, anga njanga toinakyo olagila
kuba okamwezalila
322. Omuntu alya na mulumunawe anga owo alikumanya
323. Omuntu atamwa ekilakukozile kubi
324. Omuntu ayagambage alya bingi
325. Omuntu ayebwa mbali yarugile aba nakunama
326. Omuntu ayekola munywanyi wawe, nakushekelela aha maisho okwo omu
mutimagwe talikukwenda
327. Omuntu kalikuba nagonza ondiyo tagila rubibi, chonka engonzi kaziwa zizara
enobi
328. Omuntu omio tashobola kukola emichochozo yona aha kanya kamoi
329. Omuntu omulyalya nayenda alye ondiyo omushungule, kayanga
kumushungula banobangana
330. Omurumwa enjoka ayekenga omunya
331. Omushaki ashaka ebyo alikulalamira
332. Omusigile aikaza nyina emoi
333. Omusigile anaba kuguru kumoi
334. Omuzaille abimbwa tatanaka
335. Omuzaille kakuleba busha omany akyowakola anga ekyolikwija kukola
336. Omuzara tomugura
337. Omwa manzi nibachura, omwa kitini nibasheka
338. Omwana bunyinarumi aholekwa nyina
339. Omwana kishomo tazarwa omoi
340. Omwana komuganyira kumutela akyali muto, akula nekyejo
341. Omwana lwongu lugoborwa, koba otarugoboile lulabayo
342. Omwana murungi alelwa nyina, kalerwa mukaishe tagila ngesho
343. Omwana rwongu rubogorwa buli omoi
344. Omwange otae kyonka oijuke ekyo wankozile
345. Omwiru taheka ngo – ngo
346. Omwisiki kazira aba abaile mukazi
347. Orabaho omushana bili bilibwa, oraboho ekiro oshanga byabaile mahwa
348. Orukwi rushenywa
349. Orurakumara embeho orweshenyera
350. Orwita mugenzi wawe iwe ogaya
351. Orwo ogonza abalengize otangwaki kulengya abawe
352. Orwo ogonza abalengize, otangwaaki kulengya abaawe?
353. Orwo otaina kiti nirwo embeba ekulabaho
354. Orwo otaina kiti, nirwo embeba ekulabaho
355. Orwokigila orutimba rwebishusi ogira ekilele kimoi
356. Osiga omwawe gulaile ogya njweli oti hamba ndagure
357. Otaliba rwongu kukunamira mbali ozarwa
358. Otandeba kiisho eyampaile niwe yakwimile
359. Otasheka enaku mushana tigujwera omoi
360. Otasheka olwo ndiwo nkalugao okangeya

361. Otayesimila kitakaizile
362. Otazinga ngata otakaboine kya kwetweka
363. Otulo twomunafu twija nibukya
364. Owamaka gabili asiiba
365. Owamaka gangi tomwombekela
366. Owekiniga kingi talinda kulamurwa, atela amwita
367. Owo otakiya, niwe akikola
368. Owogonza eiramu tilimugwera
369. Owosheka nawe niwe mwisi wawe
370. Owotamanya omweta iwe
371. Tabaho bukuru bwa kikoona, ensenene zigwiire
372. Taliwo azira muziro ogutakaitaga mwabo
373. Tibasiima ntukuru, basiima ebilimu
374. Tibimale nkoruhosho
375. Tinkakibonaga, abaza ndakiboine
376. Tinkishubira aba naruga aha igombolora
377. Wabona empya watentemula enkuru
378. Wabona gwairaire oti tigwayakile
379. Waseerwa nyakashero, wakunganisa imbarabara
380. Washaba owo waimile nomanya akeebwa
381. Wasindika atandamile
382. Watwala amaizi aha ngezi
383. Yombeka mpago takutelaho muganga
384. Zakuba ibanza ezamahereruka zishasa
385. Zoon mbwa, aba ajumile mukama wazo

KIAMBATANISHI NA 2: MASWALI KWA WATAFITIWA

A: Utangulizi

Mimi naitwa **Farida Hassan Kyabalishanga** mwanafunzi wa Chuo Kikuu Huria Cha Tanzania wa Shahada ya Uzamili (MA) Kiswahili. Nafanya utafiti wenye anuani ya **Kuchunguza Sanaa na Dhima za Methali Za Wahaya**. Ili kufanikisha utafiti huu nimeandaa maswali ya kuwahoji walengwa ambao ni wazee, watu wazima, vijana na watoto ambao ni wananchi wa Kata ya Kanyigo katika vijiji vya Kikukwe, Inshumba, Kigarama na Bugombe.

B: Taarifa Binafsi za Mtafitiwa

Jina .....
 Kiwango cha Elimu .....
 Umri .....
 Kazi.....
 Kata .....
 Kijiji cha .....
 Maswali ya Utafiti

B: Maswali ya Utafiti kwa wazee kuanzia miaka 60 na watu wazima kuanzia miaka 45 - 60

1. Naomba unitajie methali za kihaya unazozifahamu.
2. Ni sanaa ya aina gani inayopatikana katika methali za wahaya?
3. Nielezee dhima za methali za Wahaya.
4. Methali za wahaya zinatumiwa katika mazingira gani?

C: Maswali ya utafiti kwa Vijana kuanzia miaka 18 – 45 na watoto kuanzia miaka 8 – 18

1. Nitajie methali unazozijua.
2. Je zinawapa mafunzo gani?

KIAMBATANISHI NA 3: MAELEZO YA MANENO YALIYOTUMIKA

Na	MSAMIATI	UFAFANUZI
1	Kitengo	Sehemu
2	Kitivo	Idara kuu ya masomo ya fani fulani ya chuo kikuu ambayo ndani yake mna idara ndogo ndogo
3	Kazi tangulizi	Kazi zilizofanywa na watafiti waliotangulia
4	Utafiti	Ni uchunguzi wa kiuhalisia ambao unalenga kugundua kitu ili kufasiri ukweli.
5	Mtafitiwa	Ni mtu anayetoa data za utafiti
6	Uzamili	Masomo ya shahada ya pili
7	Usuli	Taarifa ya awali ambayo ni muhimu katika kuelewa tatizo au jambo
8	Shahada	Digirii ya chuo kikuu
9	Nadharia	Ni mawazo, maelezo au mwongozo uliopangwa ili kutatua au kuelekeza jambo Fulani
10	Masikani	Pahala anapoishi mtu, makazi yaani pahala panapofanyiwa utafiti
11	Fasihi simulizi	Ni fasihi inayowasilishwa kwa njia ya masimulizi ya mdomo

